

Fabriekskinderen : een bede, maar niet om geld - J.J. Cremer

Gedateerd: 's Gravenhage, 23 februari 1863.

Het handschrift van Fabriekskinderen werd in 1982 geveild uit de collectie van verzamelaar H.W. Bosscha en werd in 1997 verworven door het Letterkundig Museum, waar zich ook enkele andere handschriften bevinden.

1e druk: Fabriekskinderen : een bede, doch niet om geld. Arnhem : D.A. Thieme, 1863. 39 p.

2e druk in: Neerlandsch Bibliotheek, jrg. 3, no 1, 1866.

3e druk in: Romantische werken, deel 3. Leiden : D. Noothoven van Goor, 1878. p. 240-257.

4e druk in: De lelie van 's-Gravenhage. Leiden : A.W. Sijthoff, ca. 1887. 6e druk. p. 272-288. In het hoofdstuk Gelegenheidsstukken opgenomen na de roman. Vijftig-cents-editie, no. 22.

5e druk in: De lelie van 's-Gravenhage. Leiden : A.W. Sijthoff, ca. 1890. 7e druk. p. 272-288. In het hoofdstuk Gelegenheidsstukken opgenomen na de roman. Bibliotheek van Nederlandsche schrijvers.

6e druk in: Leidsche herdrukken, no. 35. Leiden: A. W. Sijthoff, [1906]. p. 3-19. Fabriekskinderen - Monte-Carlo – Naar omhoog – Wat vader Harmen vertelt – Het jawoord – Alles Wel – 'T lot in den kerkbuil – Thijs de smid.

7e druk: Fabriekskinderen : een bede, doch niet om geld : voordracht : ingeleid en toegelicht door Henk Eijssens. Schoorl : Conserve, 1988. 51 p. ISBN 90-71380-42-4. Negentiende-eeuwreeks nr. 5. 1500 ex.

8e druk in: Kinderarbeid : J.J. Cremer en de Leidse fabriekskinderen : met een inleiding van Cor Smit en een hertaling van Korrie Koevaart. Leiden: Primavera press in samenwerking met Stiel, 2008. p. 52-78.

9e druk: Fabriekskinderen : vormgegeven door Natascha Frensch en samengesteld door Theo Knippenberg. Z. pl, Bulkboek, [2013]. Literaire klassieken – reeks voor de onderbouw.

10e druk: Het Leids Adres: 150 jaar maatschappelijk verantwoord ondernemen met bijdragen van Meta Knol, Lodewijk Asscher, Fred van Haasteren, Cor Smit, Niek-Jan van Kesteren, Lodewijk de Waal, J.J. Cremer. Leiden: uitgeverij, Grinkgo, [2013. 72 pagina's. ISBN 978-90-71256-28-8. Fabriekskinderen: p. 48-68.

11e druk: Fabriekskinderen : een bede, doch niet om geld. Benthuisen : Astoria, [2019]. 39 p. Met aantekeningen. ISBN 978-94-91618-59-8.

12e druk: Fabriekskinderen. [Rotterdam: Mijnbestseller, 2021]. p. 5-28. 9789403641683. Gebundeld met Een woord aan mijn landgenoten en Openbare brief aan zijn excellentie den minister van binnenlandsche zaken (1870).

13e druk: Fabriekskinderen. Z.pl.: Saga Egmont, 2022. 40 p. ISBN 9788728433287.

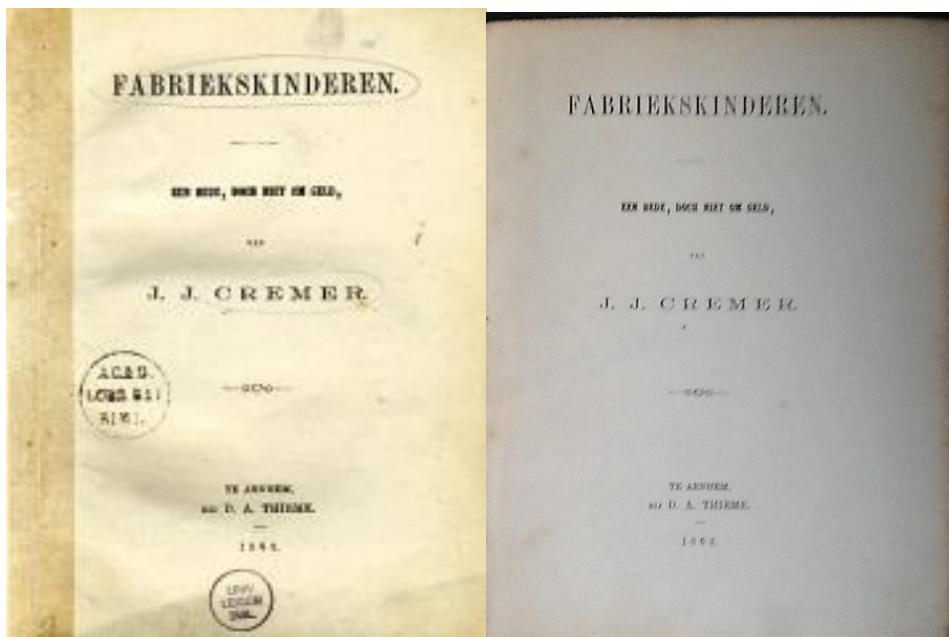
15 Jan 68. Een Smeekschrift maar niet om geld.

[illegible]

waartoe die kamp; waarvoor dat licht? Immer
de stad ging te ruste en slaapt.
Geloof het niet ^{mant} telkens maekt ze wakker en ziende
Zij, om er te ^{waaken} ^{en ziende} waken voor het onheil dat nadere kon.
In de oude stad zij slaapt dan ook niet. Slechts
by rijlen bevangt haar een lichte slumming en 't
licht u toe als droomd zij ~~dan~~ van heur al
ouden raam - even als de teedere loof van den grij-
zen Vorst der Alpen die zaetjes dommett aan hare
baarsen en murmelt en fluistert van de groetheid
Zijner afkomst.

Maar toch, hoe vlugtig ook haar sluimering zij —
 Lettens turend over des blind doek heen, om er te
 traker zelf in der nacht toch vernag zij het ried
 Los als zij Geve willen.

De armo^e is krank.
Ja, Thors is snel kelder zelf slaover dan voor
heen, ja hew's harte klapt nog even. Lijde voor deud
en voor trouw als in de dagen hare jeugd ^{1209 thant}
gij ~~tot~~ niet ^{het x med haer} ~~heest~~ rechte arm als verlamd ter neder-
lijt:

Blijkens achterstaande annonce, zal de heer J. J. **Cremer** aanstaanden Zaterdag alhier eene voordragt houden in het gebouw *Diligentia*. Zijn wij wel ingelicht, dan zal de gevierde spreker ditmaal zijne hoorders niet op eene Betuwsche Novelle vergasten, maar een onderwerp behandelen dat, ingrijpende in een maatschappelijken toestand, in hooge mate de belangstelling waardig is.

Dagblad van Zuid Holland en s Gravenhage, 10 maart 1863:

proof voor rekening der gemeente te beheren. — Wij verwijzen onze lezers na het hierachter geplaatste vijf uitvoerige verslag.

Heden morgen is het stoffelijk overschot van den graaf van Rechteren van Rosande alhier aan het Zaken aangekomen en onmiddellijk zeer stil en eenvoudig naar het familiegraf te Eikenduinen vervoerd. Rondom de groeve hadden zich de bloedverwanten, waaronder ook de diep bedroefde vader van den overledene, de Minister van Buitenlandsche Zaken, de secretaris-generaal bij dat Departement, en een vijftigtal vrienden geschaard. De Wel-Ew. heer O. E. van Kotsveld hield eene treffende rede aan het openende graf, welke een diepen indruk maakte op al de aanwezigen.

Op Vrijdag, den 6 Maart isj overleed te Leyden, na langzame verzwakking, zeer kalm, in den onderdom van 84½ jaren de hooggeleerde heer Mr. Hendrik Willem Tjeldema, ridder der orde van den Neder. Leeuw, lid van het voormalig Kon. Ned. Instituut en van vele andere geleerde in- en uitlandsche genootschappen, o. a. van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, van welke hij erelid was. Hij was van den jare 1802—1803 als hoogleeraar in de rechtsgeleerdheid werkzaam, en aan het Athenaeum te Deventer, van 1803—1811, in dezelfde betrekking aan de Hoogeschool te Franeker, van 1811 eindelijk tot 1848 werkelijk, en sedert rustend hoogleeraar in dezelfde wetenschap aan de Leydsche Hoogeschool. Voorts behoorde hij tot de leermeesters van K. H. den Erfrin van Oranje, nu Koningin Wilhelmina III, toen deze onze Hoogeschool bezocht. Aan zijne veelzijdige kundigheden en talrijke geschriften, zoo in het hoofdvak zijner studien en als bijzonder ook in die van de geschiedkunde en letterkundige historie, zal gewis door anderen uitvoeriger hulde gedaan worden. Bij zijne talrijke nog in leven zijnde leerlingen, vooral der Leydsche Hoogeschool — en mischien nog bij enkelen van vroegeren tijd — blijft gewisselijk de nagedachtenis van den waardigen overledene in dankbaar aandanken. In zijn langdurig leven had hij ook ruimschoots gelegenheid om in andere betrekkingen zoo in de kerk als in de maatschappij, nuttig te zijn, en maakte daarvan ook iverig gebruik. (Leydsche Ct.)

Bij den Hoogen Raad der Nederlanden werd heden behandeld de voorziening in cassatie ingesteld door L. van der Leek c. s., tegen een arrest van het Provinciaal Gerechtshof in Overijssel, in hooger beroep gewezen, waarbij zij zijn schuldig verklaard aan diefstal en wel ter sake van in de jaren 1861 en 1862 ten nadeele van de heeren Gebr. Jacobs, lakfabrikanten te Zwolle te hebben onttreemd een hoogst aanzienlijke hoeveelheid terpentijn, harst, olie, lak en vermissen, en deswegens veroordeeld ieder tot vier jaren gevangenisstraf. Door de requiranten werden bij memorie ieder afzonderlijk verschillende cassatie-middelen aangegeven, terwijl voor een der requiranten door den advocaat Mr. Tak, bovendien nog zes middelen van cassatie werden voorgedragen. De heer adv.-gen. Mr. Römer zal den 24de Maart e. k. conclusie nemen.

In deze zitting heeft genoemde heer adv.-gen. geconcludeerd tot verwijping der voorziening in cassatie ingesteld door F. Burgemeester, huisvrouw van W. Soestbergen c. s., tegen een arrest van het Hof in Utrecht, waarbij zij zijn schuldig verklaard aan laster en ieder veroordeeld tot vijftien dagen cellulaire gevangenisstraf en /25 boete. Uitspraak den 24de Maart e. k.

De rechtbank alhier heeft heden J. G. v. de Rijswijk, schuldig verklaard aan het zonder opzet doen ontstaan van gevaar voor het deraileren van een spoorwagent en hem veroordeeld tot 14 dagen gevangenisstraf. De persoon was gaan zitten op een slagboom, dienende tot afsluiting aan het station te Rijswijk, waardoor die slagboom is gebroken en op de rails gevallen, zonder dat de beklagde zich hieromtrent verder bekommerd heeft.

Gister hielden de leden der nieuwe Typo- en Topographische vereeniging „De oprechte Broederkring“ hun tweede vrienden-schappelijke bijeenkomst, waarin o. a. door eenige leden dichtstukken werden voorgedragen. Aangenomen werd verder de avond doorgebracht onder het gezoet van piano-spel van den heer J. Heijkoop, den 1sten secretaris. De uitvoering van de Potpourri National, waarin liederen, aan Koning en Vaderland gewijd, voorkwamen, werd door de leden eenparig meegezongen en verhoogde het genot van dien avond.

Gister avond heeft pastoor Bernard alhier in de St. Theresia-kerk gepredikt. De toelief van belangstellenden was zeer groot.

Wij gelooven niet aan dusgenaamde universele talenten. Er waren wel immer, er zijn misschien nog reuzengiganten, krachtig genoeg om alles te omvatten, maar in elk geval, zij maken eene heele kleine minderheid uit, zelfs onder de erkende talenten. Ook aan t geheel der Koningen van den geest zijn, onzes inziens, grenzen gesteld, eigenaardige grenzen, waarbuiten ze ophouden Koningen te zijn. Talent en individualiteit hangen te nauw samen, dan dat het talent levensvatbaarheid zou blijken te hebben, ook op dat gebied, waar de individualiteit zich niet t huis gevoelt, en zich niet vrij beweegt. Als het genie zijnsprongen waagt, dan loopt het niet minder dan een alle-daagsch menschenkind gevaar om in de struiken verward te raken.

t Deed ons ter wille van den genialen Cremer leed, toten we het gerucht opvingen, dat hij, voornemens zijnde omstreekt eene letterkundige voorraat in Diligentia te houden, vier opbragst strekken zou ter leening van de waterpompen aan den Veluwezoom, tevens zich voorstelde een maatschappelijk vraagpunt te bespreken, wat erger is, dat dit vraagpunt wel nauw moest raken aan de politiek, omdat speciaal onze weleer „Hooggezonden“ volksvertegenwoordigers door hem uitgenoodigd waren hem de eer van hunne tegenwoordigheid te willen gunnen. De heer Cremer vergeve het ons, maar we vreesden een zijnsprong en waar we allerminst gaarne hem in de struiken verward zouden zien, schreiden we gister avond naar Diligentia heen, niet heel gerust of we nu heden wel van Cremer zoo „gestemd“ zouden scheiden, als we menigmaal van hem heenen waren gezan.

Werd die vrees waarheid? Neen, Cremer bewees de oude te zijn, en slaagde als van ouds, omdat hij geen oogenblik zijne individualiteit verloochende, geen schrede zettende buiten de grenzen, aan zijne eigenaardig talent gesteld, wiesloepste en meesloepste wie t geluk hadden zijne Bede... maar niet om geld van zijne lippen te mogen opvangen. t Was duidelijk zichtbaar, zijn vermoeden, zijne hope liever dat tal van „Hooggezonden“, de eerste rijen in Diligentia zou innemen, had hem niet kunnen verleiden om, zelfs, in zoo achtbaar gezelschap, enkele schreden te zetten op den glibberigen weg der politiek. De auteur, die in t „Paauwenverke“ den hoogmoed en in de „Kniehorst“ de gelidzucht, onlangs in zijn „Aon t kleine rivierke“ de luiheid geeseld, hij sprak in zijne „Bede, maar niet om geld“ over t Kindermoord over dien kindermoord, waarop de Code Penal — onder welk vigeur Nederland nog maar altijd leven moet — tot heden geen straf heeft gesteld.

En hij deed het goed, natuurlijk, bijvillen meesterlijk. De woorden kwamen hem uit het hart en ze moeten tot het hart zijn ingegaan.

Oordeelt zelfs, waar we ons wagen aan een vlugtig aperçu.

Hij begint met ons te schetsen t Leijden van t voorheen en t Leijden van t heden. Heeft hij zelf gevoeld, dat indien op zijn juweeltje vlekjes worden aangetroffen, die daár moeten worden gezocht? Waar een halve bekentenis hem over de lippen kwam, nemen wij die aan als een volkomen veldoening en volgen met hem op een kille, ijzige December-morgen, een drietal kinderen, van wier ontvaken we getuigen zijn geweest, uit een Leijdsche laterburgt langs Hoogewoerd en Breestraat, naar een rozen-wollen-deken-fabriek, waar ze den kost verdienen, niet voor zich, — want een glazige aardappel met azijn door de week en mosterd op den dag des Heeren is geen t kost, — maar voor een lujen vader en een slordige moeder, die benevens steygen kost nog slechte jenever en walgelijke snoeperij, hoofdverrechten achten om te kunnen leven. Die wandeling en de woorden die ge opvangt, wat ge tusschen die kinderen niet plaats grijpen, het feit,

dat een tienjarige achterblijft op de straat, en een twaalf- en veertienjarige zich naar de fabriek reppen, om, wanneer ze te laat moeten kousen, daár niet beboet en uit dien hoofde t huis niet geraseld te worden, ze gunt u een blik te werpen in het leven van „kleine menschen“ die op een uitnemenden weg zijn om heel vroeg den dood of de misdaad in de armen te vallen. Dat is zeker, dat het in het graf of in de gevangenis ligt beter is, dan in die reusachtige fabriek, welker dorpel het tweetal weldra overschrijft. Meesterlijk schetste spr. dat nijverheidspaleis. Wij, die zo meermalen zagen in Noordbrabant en Twente, menigmaal hebben ook wij ons afgevraagd, zoo als Cremer t zich deed: of dat moelen op groote schaal, dat moeden naar ziel en lichzaam, dan maar ongehinderd en ongestraft in een Christenland zou mogen voortduren? t Aanschouwelijk, meer dan aanschouwelijk, ijselijk waar, was die beschrijving: geen woord te véél, honderde woorden te weinig. Cremer geroelt te diep, om, ter wille van het succes, niet ander gevoel te sparen. Hij doet t ook als hij later, in den „schoftijdt“ met ons die kinderen weér huiswaarts vergezelt, als hij ons heen leidt naar den strooak van een stervend kind, aléén stervend, waar vader en moeder in de bestelde daar vlak bij, suurken onder den invloed van jenever en zorgeloosheid; hij doet het, als hij u t beeld teekent van slecht verzorgde, van geexploiteerde armoed. . . . Voor zulke Leijdsche armen is een kind een middel tot broodwinning, voor de Leijdsche fabriekanten een taud in t groote rad, dat den invloed der concurrentie verbrjzeleu moet.

t Zijn donkere beelden, die de geniale spreker ons schetste, wier sombere gloed alleen voor eene wijle wordt afgewisseld door de helder lichtende figur van den student, die noble de cour et noble de race, zich ontrent over den elendigen knap, dien hij na een „schoftijdt“ (want mathesis-studien, was het toch niet!) in den vroegen morgen huiswaarts keerende, op een stoep slapende vindt. Gedoogde onze ruimte het, zoo gaarne zouden wij u ten deele doen genieten, wat wij genoten bij dit in elk opzigt gecheveerde deel eene schets. . . . die t om nog meer, dan om hare edele strekking verdient, dat ze naverteld wordt!

Cremer heeft aan zijn warm pleidooi ten behoore van de kinderen, die in de fabrieken niet werken versnoord worden, eene epiloog toegevoegd, waarin hij zijne Bede geformuleerd heeft. Hij had zijn goede redenen om onze „Hooggezonden“ uit te noodigen hem te komen hooren. Van t Lands weizgevers heeft hij eene wet gevraagd — zoo als die reeds in t practische Engeland bestaat — een wet, waarbij de leeftijd wordt bepaald waarop, en de uren gedurende welke dergelijke Paria's der beschaving, opgroeiende, nog erger dan de dieren des velds — want die eten ten minste genoeg — zullen mogen werken. Hun heeft hij het geboden, dat ze iets doen zouden voor die kleinen. . . .

Hij had er recht toe. Er zijn Nederlandsche kinderen die nooit gymnasium onderwijs behoeven te genieten, die nooit middelbaar onderwijs zullen genieten, en toch ook toekomstige burgers van den Staat zijn. Hij heeft eere van de wijze waarop hij de algemeene aandacht vestigde op eene zaak, die, Gode zij dank! ook reeds vóór hem ten onzen zoo menig wakker en welsprekend bestrijder heeft gevonden. Waar vele invloedsdrijken als aan zijne lippen hingen, daar hopen wij, dat voor hun oor zijne stem niet die eens roependen in de woestijn zal zijn geweest.

Voor hen, nog dit ééne. Cremer heeft eene beeldschone, algemeen gevierde vrouw, die strafeloos kindermoord op kindermoord pleegt, geplaatst tegenover eene van die vele rampzaligen, die misleid en verlaten, de hand slaan aan het leven van het kind der zonde, en de misdaad boeten met het brandmerk der maatschappij, die haar uistoot en voor vele jaren achter kerkmuren sluit. De gevierde en geveide, ongestrafte kindermoordenaar heeft hij t concurrentie. De ze niet ten volle waar. Concurrentie is in ons oog de kindermoordenaar niet. Zij is alleen de uitvoerder van het vonnis, dat geveld wordt door den oppermachtigen, in onze materiele eeuw als aangebelen despoot, die „verle hande!“ heet. Zoogenaamde vrije handel, tot in zijn uiterste consequentie t toegepast, moordt kinderen en menschen, moordt eindelijk elken Staat, waar, gelijk hier, voor t geen het land uitvoert, niets wordt terug gegeven.

Ten slotte, wij danken Cremer voor zijne wakkere, in dubbel en verdubbele poging: Moest hij er goede vruchten van zien! Mogten t Lands vaderen, eindelijk eens iets gaan doen voor t Lands kinderen. Niet alleen in de fabrieksteden schuilt de kwaal; ook ten platten lande verwoest die kinderlevens. Reeds vier jaren geleden waagde een ander Nederlandsch auteur in het tijdschrift de Lectuur voor de Huishamer, in eene schets, getiteld: de schoenmaker van de Langstraat, eene poging ten behoeve van de kleinen, die in deze uitgestrekte streek, t huis, onder het oog der ouders, door en ten behoeve van die ouders op den werkwinkel worden vermoord. Het was toen om t verrijd onderwijs. Nog blijft hij bij zijne menschen, dat dit genesmiddel goed kan werken. . . . ook bij t fabrieks-kinderen!

GEWENTERAAD VAN t GRAVENHAGE.

Zitting van Maandag 9 Maart.

[Zie het begin in het Bijvoegsel.]

De heer VAN ZUIJLEN VAN NYVELT heeft het eerst het woord. Hij wijst allereerst op zijn eigenaardig ten opzichte van de politiek, dat het uitbrengen van rapport en als lid van het dagelijks bestuur, belast geweest met het uitbrengen van praavies. Vervolgens toont hij de oorzaak aan, waarom het rapport der commissie over het algemeen zoo binnen als buiten den Raad bijval heeft gevonden, daarin hoofdzakelijk bestaande, dat de tot dusver bestaande inriging als verlaten beschouwd werd en daarom door iedereen verbetering met welgevallen tegemoet gezien werd. Hij treedt in breedvoorige practische beschouwing, waarom hij blijft voortaan het voorstel der Raads-commissie tot het exploiteren voor rekening van de gemeente. Spr. bestrijdt het gevoelen, dat het hier zoude gelden een waagstuk voor de gemeente, omdat het Bathuis dan nog veel groter waagstuk mag genoemd worden. Hierna deelt hij zijne bezwaren mede om mode te werken tot het verlenen van subsidie aan eenen directeur. Spr. bespreekt de drie ingekomen adressen, t dat van den ridder Huyssen van Kattmijke e. v. wil hij heile bespreking laten, omdat alle de ondertekenaars bekend staan als voorstanders en habitués van den schouwburg; hij hoop alleen dat zij steeds hunne belangstelling zullen blijven aan den dag leggen. Doel van de beide andere adressen behooren de ondertekenaars tot den doffigen burgerstand, die thans door verschillende redenen verstoeken worden den schouwburg te bezucken; hunne belangstelling stelt spr. op hoogen prijs en leidt hieruit af, hoe groot de algemeene belangstelling is. Spr. eindigt met te zeggen, dat het eigen beher moet mogelijk zijn voor de gemeente.

De heer FRANCOIS zegt dat het moeilijk in deze te spreken valt, omdat de vorige spr. zich heeft laten ontvallen: „zoo moet het gebeuren en anders niet.“ Hij geloof dat hem zulks ontvallen is uit overtuiging, maar zoo vast kan de overtuiging van den heer van Zuilen niet zijn; als die evenzeer is van den spreker, maar tot een ongekend resultaat. Hij is bepaald tegen het voorstel der raadscommissie, niet alleen voor twee speeljaren, maar zelfs ook voor een geheel of half speeljaar. Spr. bestrijdt vooral het gevoelen der commissie, dat de gemeente beter beheeren kan dan partitieren; hij geloof het tegendeel, omdat het bij een particulier geldt zijn eigen belang, zijn eigen boers. Trots alle goede bedoelingen, allen iver der commissie, blijft hij peristeren dat het niet ligt op den weg van het gemeentebestuur om voor eigen bekeer te exploiteren. Hoe uit het schouwburglocaal te wren geprojecteerde vroegt t die vraag zelf hij onmogelijk te beantwoorden: dit kan de gemeente evenmin als een ander.

Hij geloof niet dat de vroegere ondernemers zoveel verloren hebben, anders hadden zij niet telkens en herhaaldelijk verzocht de vergunning tot het bespelen op nieuw te mogen hebben. Den slinger van dat geheim wensch hij niet op te ligen, omdat hij geen gemeenzaam vertrouwen daarin stelt, en aan het tooneel zijn zoovele geheimen verboden, bijv. de vrijbilletten, ook die stelling is buiten de waarheid, want die vrijbilletten leveren weér andere voordeelen op. Hij beschouwt de onderneming van gemeentewee als eene katriekening en t dert hij niet ondernemen.

De heer DE PINTO laat zich niet bevreesd maken voor algemeene phrases, al bevatten die ook soms waarheden. Spreker wederlegt het bezwaar, dat het niet op den weg der gemeente ligt om een schouwburg te beheren. Waarom is het gemeentebestuur dan logemesthouder, dit ligt nog minder op dien weg.

Spr. noemt den schouwburg een tak van industrie, die geen winsten afwerft. Daarom is de gemeente, die nu reeds zooveel daaraan ten koste legt, ver-

NRC, 11 maart 1863:

§ § 's Gravenhage, 9 Maart. Zaterdag avond werd ter stede door den heer J. J. Cremer eene voordragt gehouden die zeer de belangstelling verdiende, waarmede zij door een tal en uitgelezen publiek werd aangehoord.

Ditmaal vergastte de heer Cremer zijne hoorders en hoorders niet op een zijner treffelijke Betuwsche novellen, die op zulk een plastische wijze voor te dragen weet, neen, hij zocht zich een gansch andere stoffe gekozen. Hij voerde ons naar oude, eerwaardige Leyden en wees ons op eene wonde, welke die stad ontsiert, en niet alleen die stad, maar ons vaderland in het algemeen. Cremer deed ons op zijne eigenaardige wijze getuige zijn van het vreeselijke lot der kinderen, die in de katoen- en pianoforte-fabrieken werken. Arme schepsels, die meestal

nije ouders geld moeten verdienen en in ongezonde, heete lokalen van dertien tot vijftien uren daags den eentonigsten arbeid verrigten, waardoor zij naar geest en ligchaam worden vermoord!

+ bekend, dat, terwijl er in andere Europesche rijken wetten bestaan, waarbij de werkuren in de fabrieken, vooral ook met het oog op de kinderen, geregeld zijn, dit in Nederland het geval niet is. In Engeland mogen de kinderen niet langer dan een bepaald aantal uren arbeiden en heeft de wetgever er voor gewaakt, dat zij scholen bezoeken. De wet beschermt daar die arme, weerlooze wezens, en tegen hunne ouders, en tegen de fabrikanten, die hen hier in ons vaderland op schandelijke wijze misbruiken. De verdierlijkste ouders behouden hier straffeloos hunne kinderen als machines om geld te verdienen, terwijl de fabrikanten er niet meer om geven, — misschien wel minder — dan om de raderen hunner werktuigen. De goeden niet te na gesproken, zijn er onder de fabrikanten velen, die den moord, welken zij op de kinderen plegen, trachten te vergoelijken door te wijzen op de Concurrentie. Als de wet geen algemeen verbod uitvaardigt tegen het misbruik, zoo zeggen zij, dan zullen er altijd fabrikanten zijn, die dat misbruik plegen, en dan zouden zij, die de kinderen menschelijker behandelden, niet tegen die barbaren kunnen opwerken.

Wij laten dat beroep op de concurrentie voor hetgeen het is, maar hopen van harte dat eindelijk de Nederlandsche wetgever voor goed een einde zal maken aan de mishandeling der kinderen op de fabrieken, zoo als Cremer ons die op treffende wijze geschilderd heeft.

Hij had de ministers en de leden der tweede kamer uitgenoodigd, om zijne voordragt bij te wonen, en velen der laatsten hadden aan die uitnoodiging gehoor gegeven. Mogt ook bij hen de indruk van het gehoorde levendig blijven, mogten zij elke gelegenheid aangrijpen, om het kwaad te stuiten.

Hoe dikwijls bedroeven wij ons over het lot van negers en javanen. Laat ons niet vergeten dat er ook in onze eigene fabrieksteden dag aan dag, in den letterlijken zin kinderen van ons volk worden vermoord, en dat het een nationale plicht is daaraan zoo spoedig mogelijk een einde te maken.

Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant, 11 maart 1863:

De ook bij ons bekende en gewaardeerde schrijver der Nieuwsche novellen, de geniale **Cremer**, die vooral ook door zijne voordragt aan zijne uit 't leven gegrepene schetsen gloed en leven bijzet, hield dezer dagen in Diligentia te 's Gravenhage eene lezing van geheel anderen aard, doch waardoor hij niet minder bijval verwierf.

In eene „Bede... maar niet om geld” schetste hij in losse maar scherpe trekken wat hij noemde „kindermoord,” zoo als ze straffeloos gepleegd wordt in fabrieksteden, waar de telgen van diep gezonken ouders vaak geëxploiteerd worden door dezen, en den tijd dien ze nog op schoolbanken behoorden door te brengen om bruikbare leden der groote maatschappij te worden, reeds moeten besteden aan een arbeid — vaak boven hunne krachten — om niet alleen eigen kost te winnen, maar ook de ouders in staat te stellen aan dien ellendigen kost, tot den prijs hunner geestelijke en lichamelijke verwaarloozing, jenever toe te voegen.

Spreker voerde zijne hoorders in gedachten naar zulk een gezin te Leyden, en besloot met eene krachtige opwekking tot de vele hooggeplaatsten, die zich onder zijn gehoor bevonden, om hun invloed te bezigen tot wettelijke voorziening ten deze. Moge die bede ingang vinden, en in Nederland of het voorbeeld van België gevolgd worden en eene wet den arbeid van kinderen in fabrieken regelen, of een verplicht volksonderwijs althans een goed deel van het hier gebrandmerkte kwaad voorkomen!

Provinciale Overijsselsche courant, 13 maart 1863:

— De heer **Cremer**, zoo gunstig bekend door zijne novellen, heeft te 's Hage eene lezing gehouden in Diligentia, hebbende tot onderwerp: *Bede, maar niet om geld.*

In eene meesterlijke voordragt heeft hij een pleidooi geleverd „ten behoeve der kinderen die in de fabrieken met werken worden vermoord.”

De heer **Cremer** had de ministers en leden der Tweede Kamer tot bijwoning dezer lezing uitgenoodigd.

Dagblad van Zuid Holland en s Gravenhage, 13 maart 1863:

Het elfde spreekgestoelte, waarvan tot hertoe sprake werd op den avond van jl. Zaterdag ingesproken door den talentvollen en gevierden novellist, den heer J. J. Cremer, die zoo bij uitnemendheid de kunst verstaat van door zijne voordragt de hoorders mede te slepen en te boeien, die hij steeds in grooten getale rondom zich pleegt te vereenigen. Ook thans, ofschoon men wist geene Betuwsche novelle te zullen hooren, had hij reden zich in zijne korte voorafpraak te verheugen over zijn talrijk auditorium, — ofschoon niet zóó talrijk als hij zou gewenscht hebben voor de slagtoffers der jongste overstromingen, voor wie de opbrengst van dezen avond was bestemd. Vooral was hem de tegenwoordigheid welkom van de „grootmagtige" wetgevers van den lande, — Ministers, leden van den Raad van State en van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Na deze inleiding schetste de begaafde spreker de akademiestad in onze nabijheid en wees, in bewimpelde vormen, op de schromelijke ziekte binnen hare muren: de kinderen die in de fabrieken werken. Maar hij zou de ziekte nader schetsen in eene eenvoudige, zeer eenvoudige novelle.

Het huisgezin van Zwartontwaakt op een Decembervormorgen ten zeere. De moeder verlaat het bed en wekt hare drie kinderen, den veertienjarigen Evert, diens broeder Sander, tien jaren oud en hunne twaalfjarige zuster Saartje. Zij hebben, — slechts kort, want zij zijn eerst te middernacht ter ruste gegaan, — geslapen in dezelfde bedstede. Nog dommelen zij van den slaap; het arme Saartje droomt nog half van een wild beest dat haar grijpen wil; het is hare moeder die haar uit bed haalt en op den grond zet.

De kinderen zijn op weg naar de fabriek, Saartje vooruit. De koorts woelt haar door 't hoofdje, zij hunkert naar de fabriek, waar 't warm is. Evert trekt de tegensprekkelenden Sander aan de hand mede; deze bijt aan 't eind zijn broeder in de vingers, die hem los en op straat achterlaat.

Hierop volgde eene schikking der fabriek, eene beschrijving van het ratelen en knarsen der werktuigen in de weverij, van den arbeid der kinderen, — doorvlochten met eenige trekken uit het reeds bedorven karakter der kleinen.

Het toneel verandert en de novellendichter maakt ons getuige van het ontwakken van den student, baron van Hoogenstad, op de kansap van een vriend, met wien hij tot laat in den nacht gerepeteerd (ook gejoeld?) heeft. Op weg naar zijne eigen kamer vindt hij den kleinen Sander op straat; neemt hem mede en legt den knaap, na hem zijne lompjes te hebben uitgetrokken, in zijn eigen bed ter ruste. De jongen ontwaakt en de student ondervraagt hem en ontdekt hoe de knaap niets weet: niets van God of godsdienst, niet eens waar de wol van daan komt die hij dagelijks behandelt. Nog vóór dat de knaap ontwaakte, heeft hij het onderwerp uitgemeakt van een gesprek tusschen den student en zijne hospita. Deze vertegenwoordigt het volks-oordeel over de fabriek-kinderen: „rapaille is het!"

Andermaal zijn wij, thans in den nacht, in de woning van Zwart. De vader, die niets anders doet dan zich dronken drinken, — van 't geld dat zijne kinderen verdienen, — ronkt in zijn bed; zijne vrouw desgelijks. En intusschen ligt Saartje te ijlen in eene heete koorts, vruchteloos smeekt zij om wat drinken; — niemand hoort haar, niemand staat haar bij waar zij sterft.

Treffend, vreeselijk was het tafereel, door Cremer opgehaugen van de maatschappelijke kwaal, welker oorzaken hij ten slotte overweegt. De concurrentie, betoogde hij, is het aan wie de schuld moet worden geweten: concurrentie, de schoone, maar waanzinnige vrouw, die hare kinderen vermoordt. Kindermoord wordt gestraft; waarom dese niet?

Met een krachtig beroep op de „grootmagtige wetgevers" dat zij bepalingen mogten maken, als in Engeland en in de Deutsche Staten bestaan ter verstandige en menschlieve regeling van den arbeid der kinderen in de fabrieken, eindigde de spreker zijne besijende voordragt.

Behoef ik nog te zeggen dat Cremer's stijl ook thans frisch en vloeiend was, dat zijne beelden troffen door hunne waarheid, dat hij menige geestige opmerking in zijne sombere schets wist te vlechten? Uit een letterkundig oogpunt beschouwd, mag deze nieuwe vrucht van zijn talent wel geslaagd genoemd worden, ofschoon het geheel wellicht uitvoeriger uitwerking zou vergen. Wel zag men kinderen uit de fabrieken, — de kinderen heeft men te weinig gezien. En ofschoon ik gaarne de kiescheheid erken en billijk, welke Cremer er toe geleid heeft om altijd en alleen maar — de concurrentie, — niet den industrieel als de schuldige vo te stellen, — zoo acht ik het toch eene leemte dat hij niet met meer klem de gevallen heeft gewraakt, waarin bij hem, bij hem bovenal, de oorzaak van de kwaal te zoeken is, en dat waar van die mannen sprake was, zulks uitsluitend dezulken betrof, die zelve eene verbetering in den toestand wenschen en trachten te verkrijgen.

Waar geheimhouding wordt verlangd, zwijgt de Bode gaarne van de wijze, waarop door besloten vereenigingen in deze residentie kunst en letteren worden beoefend, aan bevordering van den zin voor beiden wordt gearbeid. Waar de onmogelijkheid bestaat tot eenige mededeeling, loopt hij ook geen gevaar van indiscretieën te begaan. De mogelijkheid eenmaal gegeven, acht hij het tevens ook geene onbescheidenheid, met een enkel woord te gewagen van de uitvoering der gemengde zangvereeniging *Con Amore*, onder directie van den heer I. Stortenbeker, op gisteren avond in de zaal *Diligentia*. Die uitvoering bewees op nieuw, welke uitnemende muzikale

Algemeen handelsblad, 31 maart 1863:

Voor eenigen tijd heeft onze bekende novellist, de Heer J. J. Cremer, te 's Gravenhage, een voordragt gehouden, waarbij o. a. verscheidene autoriteiten op zijne uitnoodiging aanwezig waren. Hij had die tegenwoordigheid gevraagd om eene bede te rigten tot onze landgenooten in het algemeen en tot de regering in het bijzonder. Voor dat hij die bede uitsprak, wierp hij een blik op Leyden, de oude academiestad. „De arme is krank", zeide hij. Ja, het hoofd is wel helder, zelfs klaarder dan voorheen; ja heur hart klopt wel even luide voor deugd en voor trouw als in de dagen harer jeugd, nogtans, gij ziet het wel hoe heur regter arm als verlamd daar ter nederligt."

„Minster":

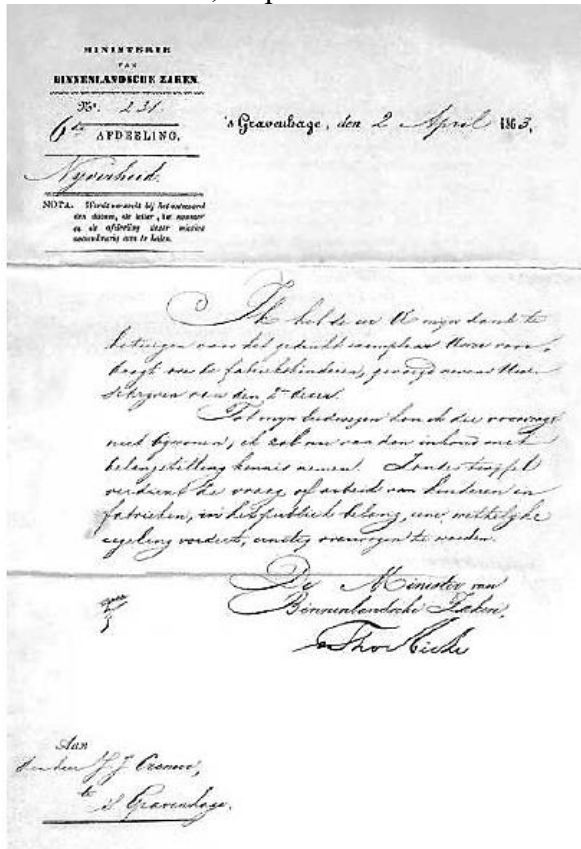
„Een deel van heur eelste sappen gingen over in onzuivere vochten, en die zich vormden tot eene afzigtelijke wonde; eene wonde, die hare krachten verteert, en welligt haar voert in het einde tot de slooping van haar glorierijk bestaan."

Het kwaad, waarop de spreker wees en waarvan hij zoo ernstige gevolgen dachtte, was de langdurige arbeid, die in vele fabrieken wordt gevorderd van jeugdige kinderen en hunne ontwikkeling zoowel lichamelijk als geestelijk tegenhoudt, hunne gezondheid reeds in de eerste levensjaren knakt en dikwijls hun levensdraad, naauwelijks aangevangen, afbreekt. In eenige tafereelen schetste de spreker in treffende kleuren en met het talent, dat hem eigen is, het lijden dezer kinderen en, de luiheid en hebbacht van vele ouders, die daardoor doof blijven voor de jammerklagen van hen, wier beschermers zij moesten zijn. Het was voor die wonde, tegen dit kwaad, dat de spreker van zijne landgenooten en van den staat hulp en artsenij smeekte. Zijne stem is niet de eerste, maar zeker ook niet de minst indrukwekkende, die zich voor eene regeling en beteugeling van den fabriekarbeid van kinderen deed hooren en het zal gewis velen genoegen doen te vernemen, dat hetgeen te 's Hage door den Heer Cremers werd gesproken, onlangs bij den boekhandelaar D. A. Thieme, te Arnhem, onder den titel: *Fabriekskinderen* het licht heeft gezien. Het moge waar zijn, dat de novellist de wonde te afzigtelijk en het kwaad met te donkere kleuren heeft geschetst, zijn werk zal niettemin onze landgenooten en de regering aansporen, om hunne aandacht aan dit belangrijke, maar te gelijk hoogst moeilijke vraagstuk te wijden.

Rotterdamsche courant, 2 april 1863:

Brief Thorbecke, 2 april 1863:

Brief van J.R. Thorbecke, de minister van Binnenlandse Zaken, aan J.J. Cremer, 2 april 1863. (Letterkundig Museum.)

Leydsche courant, 3 april 1863:

— Bij den boekhandelaar D. A. Thieme te Arnhem is verschenen: *Fabriekskinderen, een bede, doch niet om geld*, van J. J. Cremer. (Zie advertentie.) Het is eene voordragt, door den gevierden schrijver onlangs te 's Gravenhage voor een aanzienlijk publiek gehouden, waarbij hij zich ten doel stelde in eenige trekken den toestand te schilderen der kinderen, die in fabrieken, in het bijzonder hier ter stede, werken en aan te dringen op het vaststellen van wettelijke bepalingen op hunnen arbeid. De schrijver zegt in zijne inleiding, dat men dat woord van hem heeft begeerd. Met waardering van het talent des schrijvers, waarvan men ook in dit stukje wederom de treffendste blijken ontmoet, en zonder te willen ontveinzen, dat er in de zaak door hem aangewezen hier en elders misbruiken plaats hebben, die dringend verbetering eischen, meenen wij echter, dat de schets door hem geleverd wat sterk gekleurd, wat overdreven is, en dat hij daardoor aanleiding geeft om zijnen lezers een minder juist, ten minste onvolkomen denkbeeld van de zaak te geven. Wel zegt de schrijver, dat hij slechts in flauwe trekken wedergaf, wat hij zelf gezien of gehoord heeft of door ooggetuigen heeft vernomen, maar wij vertrouwen, dat hij dan ook alleen de zwarte zijde heeft gezien en geen oog heeft gehad voor de lichtpunten, die zich hier en daar opdoen, en die men, wil men onpartijdig zijn, niet onopgemerkt mag laten. Ook de schilderij: het onderpaar, door den heer Cremer handelende en sprekende ingevoerd, is voor de menscheit zoo vernederend, dat wij haast zouden zeggen: zoo zijn er niet; doch wij willen hem daarin niet te hard vallen. Wij keuren het echter niet af, dat de heer Cremer de aandacht op de zaak heeft gevestigd, maar hij had daarbij wel gedachtig mogen zijn aan het: *surtout pas trop de zèle*. Voorzeker zal het werkje, met het oog op het onderwerp, hier ter stede eenen gereeden aftrek vinden; gelijk in zijne meeste lettervruchten weet de heer Cremer ook hier de aandacht te boeien en de belangstelling zijner lezers tot aan het einde toe in klimmende mate bezig te houden.

NRC, 4 april 1863:

Onze vaderlandsche novellenschrijver J. J. Cremer heeft thans de reeks zijner lettervruchten vermeerderd met een werkje, getiteld *Fabriekskinderen* (uitgave van D. A. Thieme, te Arnhem). De strekking daarvan heeft hij op den titel uitgedrukt in het woord „bede,” met de bijvoeging: „maar niet om geld.” Wat hij verlangt, is dat er eene wet in het leven moge worden geroepen, ter verbetering van het lot der ongelukkige klein- >, die in zoo menige fabriekzaal, dag aan dag, van 's morgens vroeg tot 's avonds laat, gedoemd zijn tot een eentonigen arbeid, die alle levensgeesten verstompt en alle lichaamskrachten reeds in die ontwikkelingsjaren ondermijnt en sloopt, en dat alles meestentijds op aandrang hunner ouders, die in hunne jeugd ook zoo zijn opgevoed en bovendien, door nood gedrongen, langs dien weg het schrale weekloon met eenige stuivers moeten zoeken te vermeerderen. De schets die hij daarvan levert, moge wat sterk gekleurd schijnen, wie met de zaak bekend is, zal daarom toch gaarne erkennen, dat er zeer veel waarheid in ligt opgesloten en dat de schrijver geene hersenschim najaagt met de aandacht er op te vestigen.

Algemeen handelsblad, 6 april 1863:

Aan de Redactie!

In uw geëerd Blad van den 31sten Maart l.l. las ik eene aankondiging van mijn onlangs in 't licht verschenen werkje, getiteld: *Fabriekskinderen. Eene bede, doch niet om Geld*, naar aanleiding waarvan ik u beleefdelijk verzoek onderstaande regelen zoo spoedig mogelijk onder uwe rubriek Correspondentie te willen doen opnemen.

Het is m. i. een even groote dwaasheid wanneer de belletrist de wapens opvat tegen de uitspraken der kritiek, als dat hij zich door een uitbundigen lof zou laten in slaap wiegen; blaam en lof heeft hij te wege opdat hij er verder zijn voordeel mee doe. Ik wijk dan ook geenszins van mijne stelregels af, wanneer ik protest aanteeke tegen het begin der laatste alinea van de genoemde aankondiging, een protest ten volle gewettigd, dewijl het de waarheid moet verdedigen, de vreeselijkste waarheid in het belang van duizende ongelukkige kinderen. En dat protest het moet gehoord worden, gehoord door allen die na het lezen der *„Fabriekskinderen”* met de onderstelling van uw geëerden aankondiger zouden instemmen, dat door mij „de wonde te afzigtelijk, en het kwaad met te donkere kleuren” geschetst is.

Neen! is er ééne aanmerking gegrond die er tegen mijn *Bede* (ik spreek niet van haar kunstvorm) kan worden ingebracht, dan zou het deze zijn, dat de wonde niet afzigtelijk genoeg, dat het kwaad met te zwakke verwen gemaakt werd.

En nogthans, men verdenkt mij van overdrijving!

Maar, dat mag de aankondiger niet, al pleit het voor zijn edel hart — hij mag het niet, waar hij in gebreke bleef te onderzoeken, zoo als ik het gedaan heb.

En nu ik herhaal het: waarheid, niets dan waarheid ligt aan mijn schrijven ten grondslag, *waarheid*, ofschoon ook niet in haar afzigtelijkste naaktheid. En de bewijzen er voor zij zijn niet verre.

Geloofst gij mij niet, welnu bezoekt de Leidsche fabrieken, riep ik der regering en der volksvertegenwoordiging toe. Gaat en ziet! roep ik nog eens tot allen die niet gelooven aan den moord die er gepleegd wordt aan die rampzalige kinderen. En, hebt gij geen lust of geen tijd tot dat onderzoek, welnu, let dan op dat request van de *dertig* Leidsche fabrikanten. Zij, zij zelfs hebben reeds mijn smeekbrief onderteekend en vragen om eene betere toekomst voor die armen, al kan het niet anders of eene wettelijke beteugeling van het kwaad moet voor hen, in den aanvang althans, met moeite en opofferingen gepaard gaan; moeite en opofferingen, die echter al spoedig der Nederl. industrie ten zegen zullen zijn.

En, blijft er nog wantrouwen overig, ongelooften, werpt dan een blik in het Maart-Nommer van de *Gids*. Een man rijkelijk toegerust met wetenschap en talent, een man, wiens hart luide klopt voor onzieldijke philanthropie, hij schreef in dat Nummer een hoogst gewichtig, maar ijzingwekkend verhaal. In 't *Gooi*, is dat stuk van Dr. S. Sr. Coronel getiteld. Leest dan, leest dan, goëdhartige twijfelaars! De Novellenschrijver treedt gaarne op den achtergrond, nu hij zijne zending volbragt; hij was de boodschapper slechts van het lijden der arme fabriekplaats en hare zusters; maar de waker, die met een onvermoeid geduld en met rusteloozen ijver toefde aan het krankbed der lijdenden; hij zal u meer zeggen, hij zal u overvloediger onderrigten, en, dat God zijn werk moge zegenen tot heil onzer arme, diep ellendige natuurgenoeten, dat is de vurige bede van Uw Dv.

Dit protest mag, desverkiezende, volgaarne door andere Bladen worden overgenomen.

's GRAVENHAGE, April 1863.

J. J. CREMER.

[Wij hebben niet willen weigeren hetbovenstaande stuk op te nemen, ofschoon wij het niet met den schrijver eens zijn en onze vroeger geuite meening daardoor niet is gewijzigd. Gaarne willen wij gelooven dat de feiten, welke schrijver vermeldt, werkelijk hebben plaats gehad, maar dit verhandelt ons niet zijne schetsen wat donker gekleurd te blijven noemen. Wij doen dit te eer, omdat de schrijver eene wettelijke regeling wil uitlokken en dus niet eene uitzondering heeft willen schetsen, die zoodanige beperking der vrijheid niet zou regtvaardigen, maar blijkbaar de bedoeling had een denkbeeld te geven van den toestand, zoo als die vrij algemeen in onze fabriekplaatsen wordt gevonden. RED.]

Rotterdamsche courant, 6 april 1863:

Boekaankondiging.

Maskten wij in onze Courant van 12 maart laaststled
loffelijk gewag van eene voordragt, eenige dagen vroeg
door onzen genialen Novellenschrijver **Cremer**, voor e
zeer aanzienlijk gehoor, in Dilligentia te 's Gravenhage g
houden, algemeen welkom zal het gewis zijn dat ook h
grootte publiek in staat gesteld is met den inhoud dier
voordragt bekend te worden, thans, onder den titel
- Fabriekskinderen. Een bede, doch niet om geld, van
J. J. **Cremer**," bij den boekhandelaar D. A. Thieme te
Arnhem in het licht verschenen en op keurige wijze
uitgevoerd.

Aandoenlijk is de levendige schildering, ons in dit ver-
haal van den toestand der ongelukkige kinderen uit een
armelijk en diep verwaarloosd gezin gegeven, die vroeg
in den morgen van een kouden decemberdag naar
fabriek gedreven worden, waar zij dertien tot vijftien
daags, in een klein bestek, somtijds onder ruwe bejegening
en door verregasnde en besmettende zedeloosheid omringd,
naar ziel en ligchaam vermoord worden, om het schamel
brood, en soms ook nog den verderfelijken drank, voor
luje en ontzenuwde ouders te verdienen. Boeiend is het
beeld van den aanzienlijken en edelaardigen student geschetst,
die zich het lot van een dezer kinderen aantrekt; hart-
verscheurend het tafereel van het sterven van een ander
dier kinderen; krachtig de spraakwending tot de vrije
concurrentie, wier naam tot zoo veel kwaads wordt mis-
bruikt; dringend en krachtig de smeekbede om een red-
middel voor zoo vele duizende diep beklagenwaardige
kinderen in onze fabrieksteden. Die bede, wij zeiden het
reeds vroeger, strekt tot verkrijging van eene wet tot
regeling en beperking van het getal der werkuren van
kinderen in onze fabrieken, en tot het hun verschaffen
van onderwijs, door hetwelk een en ander ook de industrie
zelf zou bevoordeeld worden, die, gelijk de ervaring elders
leert, door te veelvuldigen arbeid benadeeld wordt.

Tekst

Leeuwarder courant, 28 april 1863:

BOEK AANKONDIGING.

DE FABRIEKSKINDEREN, eene bede maar niet om geld.

In de laatste dagen werd door den begaafden en als zoodanig ook bekenden schrijver, den heer J. J. **Cremer** te 's Hage, eene voorlezing gehouden, welke door Z. M. den Koning, alsmede door de meeste leden der Wetgevende Magt werd bijgewoond.

De talrijke opkomst van zoovele hooggeplaatste personen getuigde van de goede verwachting, waarmede de geëerde spreker ontvangen werd, en deze verwachting werd geenszins teleurgesteld.

De heer C. had tot onderwerp gekozen eene schets uit eene onzer fabrieksteden, welke sedert door den druk is verkrijgbaar gesteld, onder den bovengenoemden titel.

De treurige mededeelingen, vooral omtrent den toestand dier arme fabriekskinderen, zouden overdreven schijnen, indien de schrijver er van niet met allen nadruk en overtuigend bewees dat hij waarheid, hoe hard die ook mogt klinken, hoe onwaarschijnlijk die mogt zijn, bij deze gelegenheid op den voorgrond had gesteld. Die bede om bijstand, daar zoo welsprekend, zoo ernstig gehoord, die schets van het leven en lijden van die arme hulpbehoevende schepselen, welke waarlijk met geld alleen niet te helpen zijn, moet bepaald een goeden indruk hebben achtergelaten en kan niet zonder gunstige uitwerking blijven.

Met het meeste genoegen heb ik dat boekje gelezen en herlezen, het evenwel steeds meer en meer betreurende, dat in ons overigens zoo rijk gezegend Vaderland stemmen moesten klagen over aan eigene bewoners gepleegd onrecht.

Mij dunkt het kan niet anders of in het hart van ieder, welke deze rede, die zulk eene dringende bede bevat, leest, moet zij weerklank vinden, en het is die overtuiging, welke mij aanspoort de vele lezers van deze courant op genoemd werkje, dat voor eenige stuivers bij elken boekhandelaar verkrijgbaar moet zijn, attent te maken.

Niemand zal het werkje onvoldaan en ongetroffen ter zijde leggen; aan

ieder zal het blijken, dat waarachtige menschenliefde den gevierden novellendichter bezielde, toen hij op deze wijze tot eene zoo aanzienlijke vergadering sprak en de regten van duizende, nu verongelijkte fabriekskinderen, zoo krachtig verdedigde.

Hoogst wenschelijk blijft het, dat die taal niet te vergeefs zij gehoord, maar gunstige verandering in het lot van zoovele onzer arme natuur- en landgenooten te weeg brenge.

S.

Oprechte Haarlemsche courant, 8 mei 1863:

FABRIEKSKINDEREN.

Bij de **ERVEN LOOSJES**, Boekhandelaars, te Haarlem, is verschenen:

De Gezondheidsleer, toegepast op de fabrieknijverheid. Een handboek voor Industriëlen, Genees- en Staathuishoudkundigen, door Dr. S. SR. CORONEL.

De lezers van het belangrijke werkje van den Heer **J. J. CREMER**, DE FABRIEKSKINDEREN, worden aandachtig gemaakt op bovengenoemde uitgave, waarin op meer wetenschappelijke en statistieke wijze deze hoogst belangrijke aangelegenheid is onderzocht.

Middelburgsche courant, 12 mei 1863:

BOEKBESCHOUWING.

*Fabriekskinderen. Eene bede, doch niet om geld,
van J. J. Cremer. Te Arnhem bij D. A.
Thieme, 1863.*

Soms is een ernstig, luidklinkend, opzienbarend woord noodig om de oogen der natie te openen voor gruwelen in haar midden geschiedende, waarvan velen onder haar ter naauwernood een denkbeeld hadden. Niet ieder heeft tijd, lust of gelegenheid om te lezen al wat er in dit of dat tijdschrift over het fabriekwezen in Nederland werd geschreven. Niet ieder kan gelijktijdig van alles zich op de hoogte stellen. — Eere daarom dr. S. Sr. Coronel voor zijn doorwrochte, met zaakkennis en gemoed geschreven, pleitrede in „De gids” (maart- en aprilnummer van dit jaar), Eere niet minder den novellendichter J. J. Cremer voor zijn warm hartvermurwend woord in bovengemelde „Bede” ten gunste van neêrlands fabriekskinderen uitgebragt!

Fabriekskinderen! rampzalige klasse van wezentjes! arme, vroegtijdig naar ziel en ligchaam verstompte, ontzenuwde, uitgemergelde schepseltjes, die vaak voor de luiheid en het dierlijk egoïsme der ouders moeten boeten! die armelijk gekleed, ellendig gevoed, 13 — 14 — 15 uren daags moeten werken, soms staande werken in een klein bestek, terwijl de vader zich een roes drinkt of zijn dag met niets doen verbeuzelt, en dus zijne schapen van kinderen voor zich den kost laat verdienen.

„Gij zoudt zweren dat het uwe natuurgeloten waren, ewzens van gelijken aanleg, met de zelfde behoeften als gij; maar gij bedriegt u, zie slechts hoe ze wielen en keeren: negen duizend malen op den langen dag voortgejaagd door den werkmán die — grootsch als zijn oorsprong doch gesard door zijn duivel — steeds woedender brult: voort raderen, voort!”

Die werkmán is de fabriek, de stoomfabriek, en die schepseltjes, akelig kleine en arme oude mannetjes en vrouwtjes, met bleeke uitgeteerde gezichtjes en holle flinkerende oogjes. Zij gaan onophoudelijk voorbij uw aangezicht heen, in de stra-

zij groeijen op, zij teren weg, zij lijden en sterven als 't ware voor uwen voet en, niemand steekt de hand naar hen uit, niemand ontfermt zich over hen, niemand, en dit is het ergste, het wreedste van de zaak, niemand kan, zoo lang alles geregeld blijft als het is, ze helpen. Want men werpe niet voorbarig alle schuld op de fabrikanten: ook deze zijn onvermogend. Er zijn er genoeg wier harte meedogend klopt voor de armen. Maar, willen ze den vinger uitsteken om te helpen, aanstonds staat daar de onverbiddelijke KONKURRENTIE, de vrije, met dreigend opgeheven vingers waarschuwt hen niets aan de werkuren te veranderen, tenzij — zij zich zelfs den ondergang willen bereiden.

Ziedaar voorwaar eene ijzingwekkende gedachte, een verpletterend alternatief.

Wij juichen dan ook de poging van den heer **Cremer** van harte toe en zeggen hem dank voor zijn sprekend, vlammend tableau, waarin hij — het ontstond op verzoek van eenige Leidsche fabrikanten zelve — de aandacht van 's lands regering en ook van het algemeen, op dit betreurenswaardig feit heeft gevestigd.

Wel hadden wij, uit een aesthetisch oogpunt bezien, de schikking en inkleeding hier en daar anders gewenscht. Vooral de episode van den student, baron Willem van Hogenstad, achten wij een zeer ongelukkige greep. Zij werpt zulk een waas van onnatuurlijkheid over de voorstelling. En dit is te meer te bejammeren omdat die voorstelling in de hoofdzaak — wat ook het Handelsblad er tegen moge inbrengen — waarlijk niet overdreven of te sterk gekleurd is. Door vele bevoegde der zake hoogst kundige personen werd ons veeleer ten sterkste het tegendeel verzekerd.

Het lot van Leidens fabriekskinderen, en helaas niet van de leidsche alleen, schreeuwt werkelijk ten hemel.

„Aan uwe en mijne kleederen (**Cremer** bl. 39) waarvan de handjes dier kleinen werkten, kleven droppelen bloeds der arme in Nederland (naar ziel en ligchaam beide) vermoorde fabriekskinderen.”

Wat is hieraan te doen? **Cremer** wil dat men zich wende tot 's lands regering en stelt zich daarvan blijkbaar zeer veel verbetering voor. Wel zijn in onze vermaanten en vermaanten

lijk niet overdreven of te sterk gekleurd is. Door vele bevoegde der zake hoogst kundige personen werd ons veeleer ten sterkste het tegendeel verzekerd.

Het lot van Leidens fabriekskinderen, en helaas niet van de leidsche alleen, schreeuwt werkelijk ten hemel.

„Aan uwe en mijne kleederen (Cremer bl. 39) waarvan de handjes dier kleinen werkten, kleven droppelen bloeds der arme in Nederland (naar ziel en ligchaam beide) vermoorde fabriekskinderen.”

Wat is hieraan te doen? Cremer wil dat men zich wende tot 's lands regering en stelt zich daarvan blijkbaar zeer veel verbetering voor. Wij zijn in onze verwachting gematigder. Oeh! Wetten wat zijn zij dikwijls gebrekkig in de toepassing! Maar toch zij kunnen ten goede medewerken. Opwerkelijk en verblijdend is het in elk geval dat bereids te Leiden een dertigtal fabrikanten bezig zijn een adres op te stellen, het verzoek inhoudende dat een wet tot beperking der werken worde ingediend: een blijk voorwaar dat vele fabriekseigenaars van het groot gewigt der zaak en hunne eigene verantwoordelijkheid doordrongen, daartoe de hand, en tot vermindering der ellende, willen in een slaan.

Mogt zoodanige wet eens werkelijk tot stand komen er zou dan althans ook aan meer geregeld en vooral meer vruchtbaar schoolgaan kunnen worden gedacht. Men zou dan alligt ook gaandeweg de hand der bescherming en beschaving verder naar hen kunnen uitsteken (gebruik makende van de uitstekende wenken door dr. Coronel dienaangaande in zijn straks aangehaalde opstel gegeven) en alzoo de voldoening smaken van lieverlede deze diep ongelukkige wezens aan de maatschappij, waarvan zij nu in werkelijkheid „de verstootelingen” zijn, en aan zich zelve terug te geven.

Nieuw dagblad van s Gravenhage, 4 november 1863:

Gaarne vernam men de gedachten des Ministers omtrent het maken van bepalingen wegens den arbeid van kinderen in fabrieken. Al mogt ook in de deswege uitgekomen geschriften van de heeren Cremer en Coronel eenige overdrijving heerschen, er bestaat hier een diep ingrijpend maatschappelijk kwaad, dat zooveel mogelijk moet worden tegengegaan.

Arnhemsche Courant, 20 december 1866:

Nieuwe Rotterdamsche courant, 1 januari 1867:

Utrechtsche Provinciale en stadscourant, 29 oktober 1867:

anes staat de Chinese maai, waaraan jury en kommissie zoo eigendunkelijk kunnen en zullen handelen, als we van dergelijke lichamen ons mogen voorstellen.

Met uitzondering van de kommissie, die sedert jaren benoemd is, tot onderzoek van den toestand der kinderen, die in de fabrieken arbeiden: — want deze kommissie heeft nog *niets* gdaan — dan reis-en verblijfkosten gemaakt.

De leden der 2. Kamer vragen dan ook met grond in een der voorloopige verslagen: hoever die kommissie met haren arbeid gevorderd is.

De eenige, die voor de beklagenswaardige fabriekskinderen iets wezenlijk goeds gedaan heeft, is ontegenzeggelijk **Cremer** met zijn treffend boekske. Hij moge door zijne verkeerde opvatting der konkurrentie bewijzen, dat de staathuishoudkunde hem slechts bij naam bekend is, de strekking van 't boekje is nobel en het doel volkomen bereikt. Had men verder de zaak *zonder kommissie* kunnen uitvoeren, dan zou 't lot der arme kinderen misschien reeds lang verbeterd zijn.

Het vaderland, 3 januari 1870:

Kamers zou geschreven worden dat zij het met dezen spreker eens waren.

Naderhand was er nog een volksvergadering gehouden, die ook met de zienswijze van den heer Wagener overeenstemde. De Gemeenteraad had het voorgesteld, de deputatie van Gent had het verdedigd, het werkvolk had het als nuttig en noodzakelijk erkend, en echter werd het wetsontwerp in de Kamer ter zijde geschoven. Dit alles uit eerbied voor het vaderlijk gezag.

Wat de uitoefening van dit vaderlijk gezag te weeg brengt, leert ons onze eigen ondervinding en het verslag van den heer Wagener. De fabriekskinderen of fabriekraderen, waar Cremer eens uw aandacht en uw medelijden voor inriep, en »de verkreupelde bevolking, die bij het tweede geslacht niet meer leven kan», kan men dagelijks ten onzent door de straten zien voortstroomen. De eerste maal toen ik de fabriekswerkers in grooten getale zag, was ter gelegenheid eener volksvergadering, te zamen geroepen om ten aanhoore van den werkman over een punt van belang voor hem te spreken. In lange rijen, arm aan arm kwamen zij aangewandeld. Wat zagen zij er bedroefd schraal uit, vereenigd als zij daar waren. — Zij schenen te rillen van koude onder hunne verschoten, blauwkatoenen kielen, of eerder die waskleurige tint was hun niet door de koude, maar door de uitputting op het gelaat gedrukt. — Met lange, loome schreden bewogen zij zich voort, en men zag door hunne schamele kleedij heen, dat die beweging zonder veerkracht gemaakt werd door

Dagblad van Zuid Holland en sGravenhage, 22 februari 1870:

De heer J. J. **Cremer** vergast het publiek op nieuw op een dier keurige stukjes, die hij, als novellist, weet te schrijven. Het is een treffend tableau de genre, waarin, poëtisch en dus idéalistisch, het werken en lijden van de kinderen, die werken in de fabrieken, wordt geschetst naar aanleiding van het (nog niet eens geheel en al) gepubliceerde rapport der Staats-Commissie, die met het onderzoek van dat onderwerp belast was.

Als *letterkundig* product eeren wij dit nieuwe pennevruchtje van onzen vaderlandschen schrijver hoog; — maar, in 't belang zelf der zaak die hij voorstaat, moeten wij ons verzetten tegen zijne conclusie.

Het was naar aanleiding van een even dramatische schets van den heer J. J. **Cremer**, dat de Minister Thorbecke zeven jaar geleden de zoo even bedoelde commissie benoemde. De uitkomst harer taak is bekend: de heer **Cremer** meent, dat de commissie de zaak wil laten zoo als ze is. En wat doet nu de heer **Cremer**? Hij wekt het publiek op, een adres te teekenen aan den Koning, waarin zal worden aangedrongen

als ze is. En wat doet nu de heer **Cremer**?
Hij wekt het publiek op, een adres te teekenen
aan den Koning, waarin zal worden aangedrongen
op *een regeling bij de wet* van deze zaak.

Maar hoe?

Dit laat de geëerde romanschrijver in 't midden.

Ons dunkt echter, dat het practischer geweest
ware, juist met het oog op het rapport der
commissie, indien de heer **Cremer** nu eens had
uiteengezet *zijne eigene* denkbeelden omtrent de
wijze waarop, zonder de regten van ouders en
de vrijheden van den Nederlander te krenken,
hij dan bij *de wet* „verzekeren kan een behoor-
lijke ontwikkeling van ligchaam en geest” der
fabriekskinderen.

Het is een goede sentimentele greep: die op-
roeping van „eigen dierbare kinderen”, die ouders
smeeken om haastig te gaan loopen het adres
teekenen „ter bescherming van die arme gemar-
telde natuurgenoootjes”; — dat beroep op het
hart doet het hart des schrijvers eer aan; maar
het verstand, zou *het verstand* niet veeleer zeggen:

„Geachte romancier, gij, die dan toch gewis
„gedurende de zeven jaren van het commissie-

telde natuurgenoootjes"; — dat beroep op het hart doet het hart des schrijvers eer aan; maar het verstand, zou *het verstand* niet veeleer zeggen: „Geachte romancier, gij, die dan toch gewis „gedurende de zeven jaren van het commissie- „onderzoek de „gemartelde natuurgenoootjes” niet „uit het oog zult hebben verloren, ontwikkel „thans *u*o plan van hulp, van bescherming en „van regeling bij de wet. Dan zult gij *de Rege- „ring* nuttig zijn; *wij* zullen u steunen; en men „zal weten, wat men heeft te doen om niet alles „te laten zoo als het is.”

In trouwe: het door den heer **Cremier** op touw gezette petitionement heeft geen beteekenis hoe- genaamd dan een persoonlijke hulde aan den ont- werper — wegens zijn talent als romancier, en die hulde is hij ten volle waardig.

Arnhemsche courant, 7 maart 1870:

EEN CHAARTE.
VAN EEN GOED DOEL.

1.

Zeven jaren geleden schreef de heer **Cremier** een novelle, getiteld: *FABRIEKSKINDEREN; Eene lode, doch niet om geld*. De *Arnhemsche Courant*, over dit boekje sprekende, zeide toen:

„Hetgeen wij van de lezing van den heer **Cremier** in eenige dagbladen opgeteekend heb- ben gevonden, noopt ons, bij hetgeen onze »berigtgever daarvan mededeelt, een voorbe- houd te voegen. De lezing bedoelde duidelijk »effect te maken, en schijnt gemaakt te hebben »wat zij bedoelde. Wij keuren dit niet onvoor- »waardelijk af; het is soms het meest afdoend »middel de aandacht van het publiek op een »onderwerp, dat voorziening nischt, te vestigen. »Doch, wanneer het een zoo belangrijk en in- »gewikkeld onderwerp, als waaraan de heer »**Cremier** zich waagde, betreft, mag het goede »doel gemis aan grondige studie van het »onderwerp niet doen verontschuldigen. En »de fantastische wijze, waarop de heer C. »zijn onderwerp voorstelt (1), geeft duidelijke »blijken van oppervlakkigheid en eenzijdigheid. »In een novelle kan men figuren, omstandig- »heden en omgeving schilderen, wonden en »keeren gelijk men wil, maar het praktisch »leven, het leven dat niet de schepping van een »auteur is, is zoo gedwongen, zoo lenig en knoed- »zaam niet. De quaestie van den fabriekarbeid, »en in het bijzonder van den fabriekarbeid der »kinderen, kan niet zoo luchtig in eenige pen- »selsstreken en een philanthropische droomerij »afgedaan worden. Dit eischt andere krachten »en een ander talent dan die vereischt worden

(de fantastische schoone waanzinnige vrouw, die haar kind vermoordt,) als de stichtster van al dit onheil brandmerkt, en als specifiek middel eene wet regelende den fabriekarbeid der kin- deren voorschrijft.

Wij vreeszen dat de heer C. zich de zaak wat al te eenvoudig en te gemakkelijk voorstelt. De wetgever is geen wonderdokter en eene wet in het *Staatsblad* goene panacee. Gelukkig bestaat er over het onderwerp van den arbeid der kin- deren in fabrieken een wat dieper in het hart der quaestie doordringende studie dan de novelle en het feuilleton van den heer C. geven, en wij zullen de vrijheid nemen daarvan gebruik te maken, bij de verdere behandeling van des hee- ren Cremers oproeping aan zijne landgenooten om hem te helpen in de bescherming der »arme, gemartelde“ fabriekkindertjes.

In het bijvoegsel der *Nieuwe Rotterdamche Courant* van donderdag 11. komt voor een kort begrip van een rede, door dr. Lamping in een vergadering der kiesvereniging *Burgerplicht* te Rotterdam gehouden »over den census.”

In deze rede, die ons zeer belangrijk toeschijnt en waarmede wij hopen nadere kennis te zullen maken, komt ook deze zinsnede voor: »Een li- »beraal blad vroeg, onder anderen, wat men »toch over dat kiesstelsel te klagen had, nu de »liberalen daardoor in de Kamer de meerder- »heid hadden? ofschoon dat argument niet als »genoegzaam serieus kan worden beschouwd.”

Wij meenen ons niet te vergissen, wanneer wij aannemen dat de spreker met dit »liberaal blad” bedoeld heeft de *Arnhemsche Courant*. Wij moeten dan echter opkomen tegen de wijze waarop

Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant, 11 maart 1870:

— Het *Volksblad* vereenigt zich met den wensch van den heer **Cremer**, dat er eene wet zal komen op den arbeid van kinderen in de fabrieken en bij den landbouw; maar het verklaart zich tegen het plan om dit doel te bereiken door middel van een algemeen petitionnement.

De *Arnh. Courant* noemt het voorstel van den heer **Cremer** om een petitionnement voor de fabriekskinderen in het leven te roepen „een slecht middel ter bereiking van een goed doel.” Zij zegt dat men hier te doen heeft „met een zeer moeilijk maatschappelijk vraagstuk dat niet in eene novelle of een feuilleton wordt opgelost.”

Javabode, 15 april 1870:

De bekende novellist **Cremer**, die zich reeds bij eene vorige gelegenheid het lot der fabriekskinderen aantrok, heeft in de Hollandsche bladen, naar aanleiding van een aan de Regering ingediend officieel verslag over dat onderwerp, een „Woord aan mijne Landgenooten” geplaatst, hetwelk wij in ons Mengelwerk van heden opnemen. Hoewel ten volle bereid, de goede bedoelingen van den heer **Cremer** te helpen bevorderen, mogen wij niet nalaten te protesteren tegen den gemaakten toon en den ongezonden stijl dier oproeping.

Javabode, 3 mei 1870:

Zie het aan den heer J. J. **Cremer** met zijn adres ten behoeve der fabriekskinderen. Ziedaar een romancier of novellist, een acteur-voorlezer van grooten naam, een man, die in een zijner boekjes het hart van Nederlands lezers heeft bewogen over het lot der fabriekskinderen. Van daar dan ook, dat het adres op allerlei plaatsen in den lande verspreid en geteekend wordt, — hoe weinig praktisch de inhoud moge zijn, hoe overbodig het eigenlijk moge wezen, om eene regering, die juist een uitgebreid verslag over de zaak heeft ingewonnen, die zaak op het hart te drukken, zonder zelfs met een woord de rigting aan te duiden, die men wil, dat tot verbetering van den toestand worde ingeslagen.

Arnhemsche courant, 19 december 1871:

moeten *verzuipen* (sic!), en die verlangde dat door deze vergadering het nederlandsche volk eens zou worden wakker geschud, als een protest tegen den betreurenswaardigen berustingszin van commissie en Regering."

De heer J. J. **Cremer**, die ook een brief had geschreven, verzocht voorlezing te doen van het adres, door hem indertijd aan den minister van Binnenlandsche Zaken opgezonden en in *het Vaderland* publiek gemaakt. Daar dit adres echter te lang was, werden er enkele gedeelten uit voor-gelezen.

Hierna werd het debat geëind door den voor-

De standaard, 15 september 1873:

Werken,
VOOR SPOTPRIJZEN,
door GEBROEDERS KOSTER,
Leliegracht, Amsterdam.

VIERDE AANBOD.

1. Voor 40 Cent in plaats van f 1.40.
De Vrouwen, in vier zangen, door *H. A. Spandaw*, met platen vierde druk. Nieuwe uitgave.

2. Voor 20 Cent in plaats van 60 Cent.
Fabriekskinderen. Een bede, doch niet om geld, door J. J. **Cremer**.

Algemeen handelsblad, 4 oktober 1875:

G E L U K ! ! ! ! !

LEES OPLETTEND DEZE ADVERTENTIE ! ! ! !

Voor **ƒ 1** koopt men bij **GEBOEDELS KOSTER, Leliegracht, EEN LOT** in de **VERLOTING DER TENTOONSTELLING VAN HEDENDAAGSCHE KUNSTINDUSTRIE**, in de Parklokalen alhier.

Is dat dan zooveel bijzonders, hoor ik u zeggen, daarvoor kan men overal de Loten koopen!

Maar wacht even! gij betaalt bij ons wel niet minder dan bij ieder ander voor uw Lot, doch gij hebt bij ons het voordeel, dat als gij niets trekt, **TOCH VOOR EEN GULDEN AAN MOSIE BOEKEN EN PLATEN CADEAU KRIJGT**, en wel de volgende:

- 1°. Een Boekwerk van o:zen grooten Novellist, den Heer J. J. **CREMER**, getiteld: *Fabriekskinderen*.
- 2°. Vier kleine, doch wezenlijk aardige **PRENTENBOEKJES** met gekleurde Platen.
- 3°. Eene fijne gekleurde en eene fijne ongekleurde **KINDERPRENT** of **PLAAT**.
- 4°. De beroemde **PLAAT "De Oranjeboom"**, uitgegeven bij de firma **DE HOOGH & Co** alhier.

Men ontvangt alzoo voor **EEN GULDEN**: 1°. Een Lot van een Gulden. 2°. De Schetsen van **J. J. Cremer**. 3°. Vier aardige Prentenboeken. 4°. Twee fijne Kinderprenten. 5°. De Oranjeboom.

Behalve dat alles heeft men nog kans van in het Boekwerk een **BON** te vinden voor een fraai **GOUDEN CYLINDER HORLOGE**, hetwelk wij als premie aan de vinder van den Bon Cadeau maken.

Ook is de kans om een fraaien prijs te trekken uit de Verloting der Tentoonstelling, welke koninklijk is goedgekeurd, mooier dan bij eenige andere Loterij van dien aard; want op elke 10 Loten wordt één Prijs getrokken, terwijl onbeduidende voorwerpen er niet in voorkomen, maar wel fraaie Prijzen, als: Pianino's, Ameublementen, Gouden en Zilveren Werken, Juweelen, Schilderijen, Kristal-, Lak- en Glaswaren, Dampsten Tafelgoed en andere kostbaarheden.

Dit Pakket wordt niet naar buiten gezonden; die het hebben wil moet het in den winkel halen of laten halen. Ook is het een bepaald vereischte, dat men er bij zegge: *Het Pakket met het Boekwerk Fabriekskinderen*. Doet men dit niet dan loopt men gevaar een ander boek te ontvangen dan het bedoelde. Om het gedrang in den winkel te vermijden, wordt men beleefd verzocht gene te maken.

In de onlangs aangekondigde pakketten waren ook vier Bons ingelegd elk voor een fraai Gouden Cylinder Horloge. De Horloges zijn afgeleverd aan: late den Heer **Mr. H. P. DE GAVERE**, Bewaarder der Hypotheken, te Almeloo; en den Heer **C. KNABEDER**, Bankier, te Amsterdam.

Algemeen handelsblad, 16 december 1877:

geuragen.

Het mag toch niet ontkend worden, dat hierdoor een veel beteekenende steun verleend werd in den edelen strijd, reeds in 1855 geopend door mannen, die het volksbelang wel begrepen, aan wier hoofd stonden de bekende schrijver de heer J. J. **Cremer**, de heer le Poole, fabrikant te Leiden, en de heer Coronel, hygiënist te Leeuwarden, den strijd tegen een schandelijk misbruik, namelijk het exploiteeren van te jonge krachten, die aan den arbeid veeltijds opgeëfferd werden, en naar de statistiek bewezen heeft, aan nagenoeg de helft dier kinderen op zeer jeugdigen leeftijd het leven kostte. Ondermijning der gezondheid en lichamelijke ontwikkeligk zoowel als verwaarloozing in zedelijken zin deden het besef allengs meer algemeen worden, dat dit euvel beteugeld, zoo al niet uitgeroeid moest worden totdat ten laatste de heer mr. S. van Houten, als volksvertegenwoordiger optredende, de zaak ter hand nam en voor een groot gedeelte afwerkte, doordien hij zijn ontwerp op den kinderarbeid in 1874 als wet mocht zien verheven worden. Deze wet, het hoofdonderwerp der rede uitmakende, werd nader door den heer K. toegelicht en beoordeeld, waarbij hare leemten en vooral gebrekkige, ja slechte naleving werden in het licht ge-

Vertellingen van een torenwachter, 1902:

Onlangs las ik een verhaal van den heer J. J. Cremer, dat het woord «*Fabriekskinderen*» aan 't hoofd draagt. Fabriekskinderen, — weet ge wat soort van kinderen dat zijn? Als ge in eene eenigszins groote stad woont, hebt gij er wel eens van gehoord, en zoo niet, ge zult het weten, indien ge verder leest.

Genoemd verhaal heb ik niet éénmaal, maar twee-, driemaal

gelezen, en telkens kwam mij de bede op de lippen: «De Hemel moge alle *kinderen* bewaren voor fabrieksarbeid!»

Ik wil beproeven, of 'k u den inhoud kan vertellen, en al kunt gij aan de zaak ook niet het minst veranderen, ge moogt toch wel weten, dat er honderden van uws gelijken hun leven, als dat althans *leven* mag heeten, op eene allerjammerlijkste wijze voortslepen. Die kennis zal u aansporen tot dank aan uwe ouders, die u koesteren en verplegen, waar en hoe ze maar kunnen, en tot dank aan Hem, die u uit zulke ouders deed geboren worden.

Dit moet ik er alleen nog bijvoegen, dat gelukkig niet *alle* fabriekskinderen zulk een betreuenswaardig lot hebben als in Cremers verhaal wordt geschetst. Menschevrienden — en daar- onder ook vele eigenaars van fabrieken — werken door school- onderwijs op de ontwikkeling dier ongelukkige, onwetende stuipers en trachten hun lot zoo dragelijk mogelijk te maken. Maar — 't wordt tijd, dat ik met mijn verhaal begin.

Nieuwsblad voor den boekhandel, 11 december 1906:

Herdrukken, Leidsche. Leiden, A. W. Sijthoff. 8°. [19×13⁵].

Per nr. *f* -.10

35. CREMER, J. J.: *Fabriekskinderen*. — Monte Carlo. — Naar omhoog, enz. —. (64 blz.).

„Leidsche Herdrukken,”	
EEN DUBBELTJE PER DEEL.	
No. 28.	J. J. A. GOEVERNEUR: Avonturen in den Nieuwjaarsnacht.
No. 29.	J. J. CREMER: Een Vriend van den Heize. — Op den Zolder.
No. 30.	JOHAN GRAM: Twee Contrasten. — Een huwelijksreisje. — Een sonderling condolance-bezoek. — Een vriend uit de Oost.
No. 31.	Mr. C. VOSMAER: Een Pelgrimsstocht naar de Weddestee. — Een preek in 1699. — Mosa.
No. 32.	J. J. CREMER: Het Einde. — Een dag in de residentie.
No. 33.	G. J. SPOOR: Grootvader. — Een Familiegeschiedenis.
No. 34.	T. PLUIM: Marie.
No. 35.	J. J. CREMER: Fabriekskinderen. — Monte Carlo. — Naar omhoog. — Wat vader Harmen vertelt. — Het Jawoord. — Alles wel: 't lot in den kerkbuil . — Thijs de smid.
No. 36.	R. KOOPMANS VAN BOKKEREN: Mag ik u „moeder” noemen. — Muisjes zonder staartjes.
No. 37.	Ja. VAN RENNES: Een huishouden van Jan Steen. — Mijn zwarte vriendin. — Jan de wascher. — De „Honderdduizend”.
No. 38.	GERARD KELLER: Onze Minister.
No. 39.	J. J. A. GOEVERNEUR: Gaston van Frankrijk.
No. 40.	JOHAN GRAM: De roode handschoen. — Een nalatenschap. — Het hofje van Kelderman.

UITGAVE A. W. SIJTHOFF, LEIDEN.

Het jonge leven, 20 februari 1914:

Uit de aangrijpende novelle „Fabrieks-
kinderen” van J. J. **Cremer**, verschenen in
1863, dus in hetzelfde jaar, waarin Dr.
Coronel zijn noodkreet liet hooren, bleek,
dat ook elders in ons land de toestanden
niet veel beter waren. Met name in de oude
lakenstad Leiden heerschte een ontzettend
kinderlijden. **Cremer** geeft een aangrijpend
verhaal van arme kinderen, die in den vroe-
gen December-morgen door Leiden's straten
gaan:

„En waarheen zal het nu? Zie, een steenen
vinger, hoog zich verheffend boven de
daken. Hij wenkt uit de verte. En daar, —
gij betreedt er eene der vele werkplaatsen
van den grootschen werkman, kloeksten
zoon van den geest, dien we noemden. Won-
dere spruit van genie en verstand, bedeed

Radiobode, 13 januari 1933:

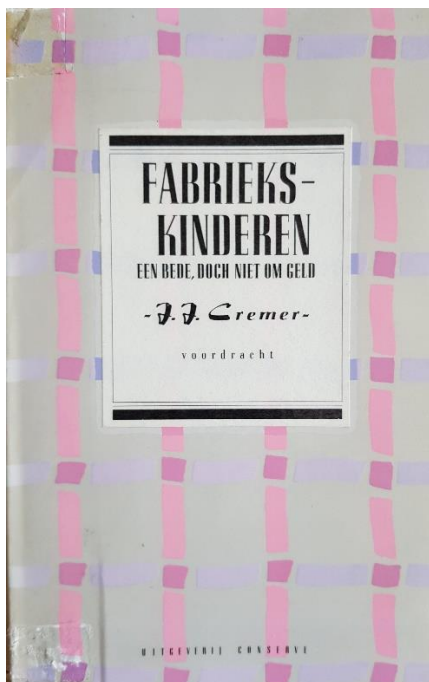
Vrije geluiden, 14 januari 1933:

Ruim zicht, 15 juli 1952:

Uitgave 1988:

NRC, 26 april 1990:

LEIDEN
 Jerôme Reehuis leest de novelle 'Fa-
 briekskinderen' van J.J. Cremer voor,
 en de vakgroep Nederlands van de RU
 organiseert een avond rondom dit so-
 ciaal-realistische verhaal. 27 apr.
 20.15u. Lokhorstkerk, Pieterskerk-
 straat 1. Inl. 071-272130.

BEWIJS VAN TOEGANG

Voordracht Reehuis
 Cremers FABRIEKSKINDEREN

27 april 1990

Toegang: fl. 15,-
 Aanvang: 20.15 uur
 Plaats : Lokhorstkerk, Leiden

**Voordragt van den Heer
 J. J. CREMER,**
 op ZATURDAG den 7 MAART 1863,
 in het Gebouw DILIGENTIA, ten 8 ure.

Toegang-kaarten zijn te bekomen a ƒ 1 bij
 den Heer HOOGSTRAATEN, in het Gebouw
 DILIGENTIA, terwijl de zilverre opbrengst
 zal strekken tot leening van de jongste
 Waterrampen in Gelderland en Over-
 lussel. — Plaaten zijn te bespreken, aan
 bovengenoemd Gebouw.

UITNODIGING

In de Leidse Lokhorstkerk draagt de acteur Jerôme Reehuis op vrijdag
27 april 1990 voor

Fabriekskinderen (1863) van Jacob Jan Cremer

Het programma is als volgt:

- 20.15 uur: Henk Eijssens: 'Vermoord naar ziel en naar ligchaam.'
De sociaalhistorische achtergrond van *Fabriekskinderen*
- 20.30 uur: W. van den Berg: Van horen zeggen: de voordrachts-
cultus in de negentiende eeuw
- 20.45 uur: Pauze
- 21.00 uur -
± 22.30 uur: Voordracht *Fabriekskinderen* door Jerôme Reehuis

Op zaterdag 7 maart 1863 droeg J.J. Cremer zijn *Fabriekskinderen*. Een bede, doch niet om geld voor in Diligentia in Den Haag. Hij wilde zijn publiek bewegen zich in te spannen voor een structurele oplossing van de kinderarbeid in de Nederlandse industrie. Die oplossing kwam er in 1874, mede door toedoen van Cremers voordracht, met het 'kinderwetje' van Van Houten. Als zodanig is *Fabriekskinderen* een belangrijk sociaalhistorisch document en een overtuigend voorbeeld van negentiende-eeuwse sociaal bewogen literatuur. Hoewel wij, 127 jaar later, deze rede nog steeds *lezen*, zal uit de voordracht door Reehuis duidelijk worden dat daarmee ongemerkt voorbijgegaan wordt aan de virtuositeit van Cremer als auteur van literatuur die men op de eerste plaats moet *horen*. Zoals destijds.

Alle belangstellenden zijn van harte welkom.

Plaats:

Lokhorstkerk, Pieterskerkstraat 1, Leiden.

toegang:

voorverkoop kaarten à fl. 10,- bij het secretariaat van de Vakgroep
Nederlands, RU Leiden. Te bestellen door storting van fl. 11,- op
rekeningnummer 3934355, t.n.v. K.J.J. Korevaart, Leiden; o.v.v.
'voordracht'. Kaarten aan de zaal à fl. 15,-.

Het parool 12 mei 1993:

Jaarboek Leiden, 2009. Cremer en kinderarbeid. [Naar jaarboek](#)

Vijfde lustrum, 2012:

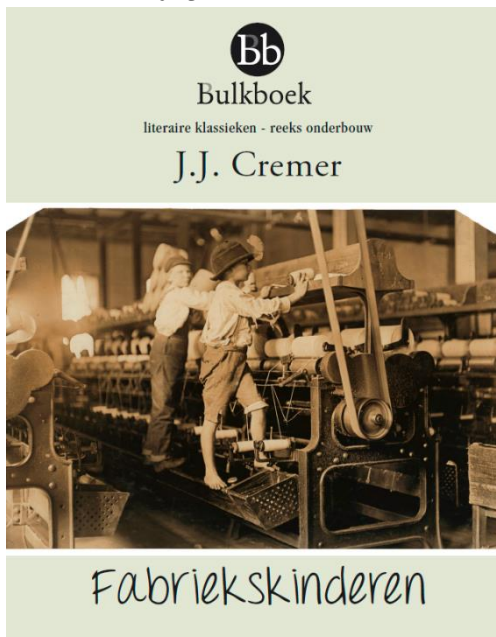

Presentatie van *J.J. Cremer en de Leidse fabriekskinderen. Kinderarbeid* door Cor Smit op 7 maart 2008 in het Scheltema-complex. Rechts van hem: Hans Vollaard, toentertijd voorzitter van STIEL, en (met het boek al in zijn handen) Rogier van der Sande, oud-wvD-wethouder van Leiden. Vooraan zittend: Antoinette Hanekuik, vormgeefster van het boek [foto: Arjan Honkoop].

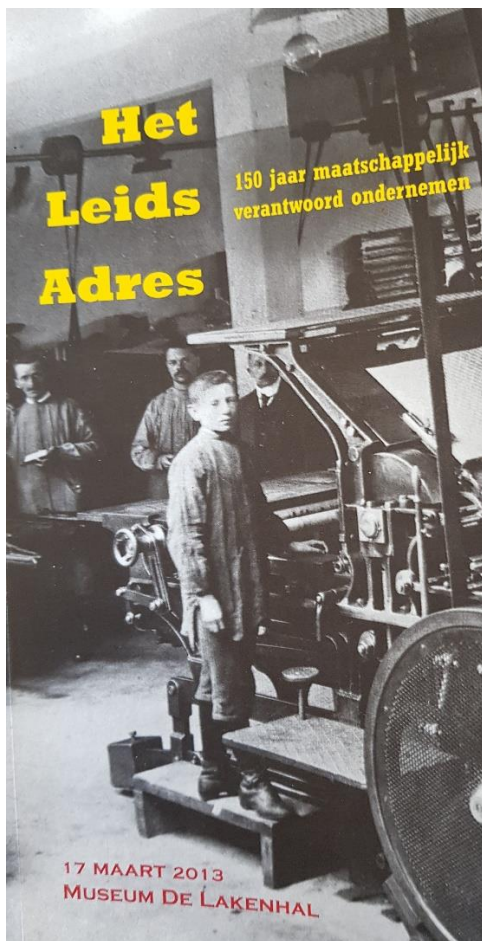
Hans Vollaard van STIEL overhandigt het eerste exemplaar aan oud-wethouder Rogier van der Sande [foto: Arjan Honkoop].

Suzan Serraarens - *Fabriekskinderen; een bede, doch niet om geld.* Januari 2013. Posted in Historische verhalen, Realistische verhalen. [Naar artikel](#)

Bulkboek 2013:

Uitgave 2014:

Femke Deen - Cremer: "hebben ze zelf dan geen kinderen?". Stoom. De ijzeren eeuw. VPRO, 2015. [Naar artikel](#)

Goodreads boekbespreking scholier 2015:

Fabriekskinderen is een heel kort boek, in deze korte tijd gebeurt er eigenlijk heel wat. Het is een oud boek dus je moet eerst een beetje wennen aan het taalgebruik en de lange zinnen.

Het gaat eigenlijk over 3 kinderen. Saar, Sander en Evert moeten gaan werken in een fabriek om hun gezin te onderhouden. Dan vind een student Sander op straat en neemt hem mee naar zijn huis. Daar heeft hij hem eten en vraagt aan Sander van alles over zijn fabrieksleven en ouders. Sander waant hem eigenlijk in de hemel en denkt dat de student een prins is. Dit alles terwijl zijn broer en zus zitten te werken in de fabriek. Saar had koorts en brandende koppijn maar toch moest ze werken. Toen Saar later die dag thuis kwam werd het haar fataal. Zo afgezwakt was het kleine meisje. De student die Sander had gevonden leefde met hem mee, hij kon niet geloven hoe hun ouders hun dit konden aandoen.

Dit boek valt eigenlijk nog mee voor een boek te zijn van ongeveer 200 jaar oud. Ik had wel eventjes de tijd nodig om het taalgebruik gewoon te worden maar eigenlijk viel dit goed mee. Het boek bevatte ook veel leestekens en oude woorden maar door de context kan je het toch verstaan. Het verhaal zelf was kort maar krachtig, de auteur was duidelijk tegen kinderarbeid. Een zeer gevoelig boek omdat de auteur duidelijk een mening had. Het verhaal zelf is gewoon iets te kort om veel betekenis te hebben. Ik vind de schrijfstijl beter dan het verhaal. Dus eigenlijk beviel dit boek me beter dan ik dacht, toch zou ik het niet lezen als het niet moest voor school. Ik raad dit boek niet aan om te lezen als ontspanning, wel als je meer te weten wil komen over kinderarbeid.

[\(less\)](#)

Boekverslag ca 2015:

boekverslag 7

Fabrieks kinderen geschreven door j.j cremer

samenvatting: fabriekskinderen

De arme familie Zwarte leeft in een mooi, maar bouwvallig huis in Leiden. Het is hartje winter. De kinderen Evert, Sander en Saartje moeten 's ochtends vroeg uit bed om te gaan werken in de Wolfabriek in Leiden. Saartje is al enkele dagen ziek. Sander is zo moe dat hij onderweg op de stoep in slaap valt. Evert en Saartje zetten hun tocht naar de fabriek voort, bang om ontslagen te worden en het geld mis te lopen. Saartje gaat ziek aan het werk. Willem baron van Hogenstad (jurist aan de Leidsche Academie) woont in een van de bovenkamers van de melkboer. Toen hij terugkwam van zijn vriend Koenraad zag hij onderweg Sander slapend op de stoep liggen en neemt hem mee naar huis. De echtgenote van de melkboer is het hier helemaal niet mee eens. Willem trekt zich er niets van aan en laat het kind lekker warm slapen. Als hij wakker wordt geeft Willem hem eten en ze beginnen te praten. Willem is verbaasd over de armoede van zijn familie. En hoe weinig Sander weet, hij gaat niet naar school. Willem steekt Sander in de nieuwe kleren en verzorgt hem verder. Bij de familie Zwarte thuis ligt Saartje erg ziek op bed en loopt te kermen om water met een brandende keel. Ze heeft een onbeschrijflijke dorst. Haar moeder stopt haar nog wat beter toe en ziet de ernst van de situatie verder niet in. Die nacht blaast Saartje haar laatste adem uit... Ze is vermoord door de wetgeving

mening:

het is een interessant boek om te lezen en het kostte me veel tijd om een goede versie te vinden en die op mijn e-reader te kunnen krijgen en dat het ook nog wat oud Nederlands is maar het is spijtig dat wat er in dit boek gebeurt helaas nog gewoon steeds gebeurt op de wereld en we er niet veel op vooruit zijn gegaan.

Opdracht

Het boek is geschreven niet geschreven in de ik perspectief. ik vind dit de goeie keuze omdat het voor mij zo makkelijker werd om het te lezen.

Identities. 2017. [Naar de tekst](#)

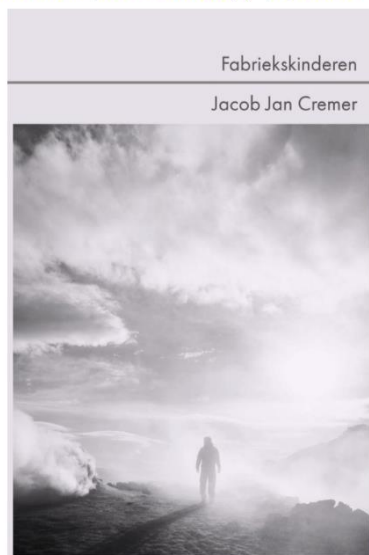
Maskerade speelt 'Fabriekskinderen' in de Dorpstraat Waddinxveen op 2 juni 2018. [Naar youtube](#)

Uitgave KoBo plus, ca 2018:

Fabriekskinderen EBOOK i

Auteur: [Jacob Jan Cremer](#) | ★★★★★ 5.0 (1) | [Delen](#)

Kies je bindwijze

E-book
€ 7,99

E-book in Kobo Plus
Gratis voor abonnees

7,99

Direct beschikbaar

Verkoop door: bol.com

+ Ebook

♡ Op verlanglijstje

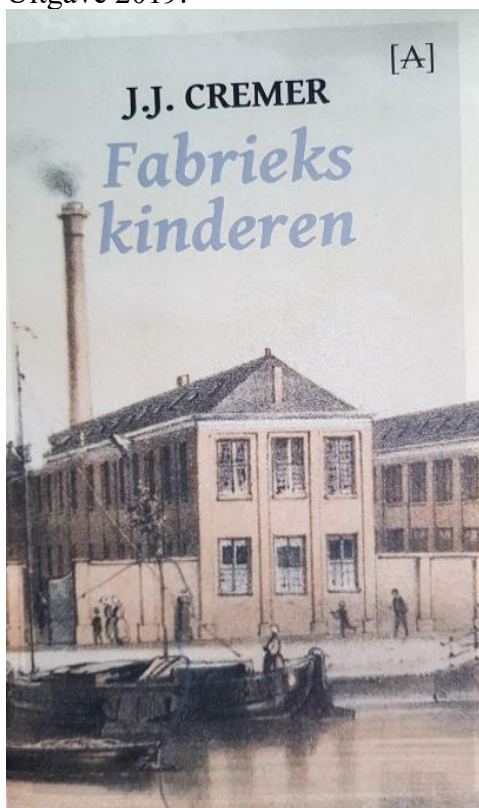
Wat je kan verwachten:

- ✓ E-book is direct beschikbaar na aankoop
- ✓ E-books lezen is voordelig
- ✓ Dag en nacht klantenservice
- ✓ Veilig betalen

Presentatie over Fabriekskinderen, ca 2019:

Uitgave 2019:

Cor Smit e.a.- Kinderarbeid. 2^e druk. 2019.

Kinderarbeid

J.J. Cremer en de Leidse Fabriekskinderen

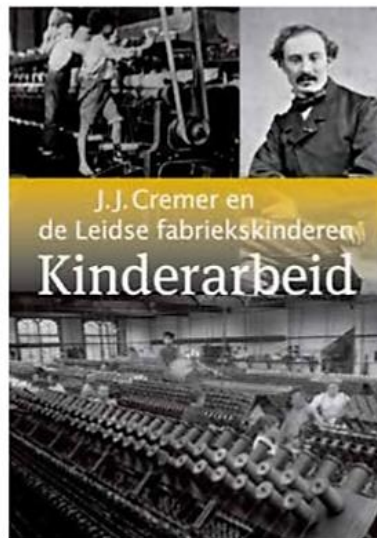
Cor Smit en Korrie Korevaart

Op 7 maart 1863 droeg de schrijver J.J. Cremer zijn aanklacht tegen kinderarbeid in de Leidse wolspinnerijen voor, die onder de titel 'Fabriekskinderen, een bede doch niet om geld' werd gepubliceerd. Mede dankzij deze publicatie kwam in 1874 het bekende kindernetje van de liberaal Samuel van Houten tot stand, waarmee een verbod op fabrieksarbeid door kinderen onder de twaalf jaar van kracht werd.

Uitgave in samenwerking met Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (Stiel) en de Dirk van Eck-stichting, met een hertaling naar hedendaags Nederlands door Korrie Korevaart (Universiteit Leiden). De oorspronkelijke tekst is als facsimile op verkleind formaat opgenomen.

De Leidse stadshistoricus Cor Smit schreef een uitgebreide toelichting. Het boek is rijk geïllustreerd; op een stadsplattegrond uit 1860 is aangegeven welke industrieën er eind negentiende eeuw in Leiden aanwezig waren.

Deze tweede druk is geactualiseerd.

Samenvatting Fabriekskinderen door De alphaman. Youtube, 22 juni 2020. [Naar youtube.](#)

Fabrieks- kinderen

Luisterboek Fabriekskinderen – Jeff Woestboom. Youtube, 22 september 2020. [Naar youtube](#)

geregelde of snellere ademhaling van eenige slapende kinderen, treft onze ooren. Juist op dit oogenblik bericht de groote torenklok het zesde uur na middernacht. In de bedstee waaruit het naar geronk blijft klinken, verneemt ge, tegelijk met den eersten klokslag daarbuiten, eenige beweging. 't Is eene vrouw die zich haastig opricht. Met een nijdig: 'Snork toch zoo niet!' geeft zij den man aan hare zijde een stomp op den schouder, en leent, terwijl het nare geluid een wijle verstomt, nauwlettend het oor aan den doffen klokslag uit de verte.

'Zes!' broemt de vrouw binnensmonds; rekt zich geeuwend de leden; stapt nu spoedig uit de hooge bedstee, en sloft een oogenblik later op neergetrapte pantoffels naar een andere bedstee.

Drie kinderen slapen er bijeen; twee jongens van tien en dertien jaren, benevens een meisje dat bijna haar twaalfde jaar heeft bereikt. In de slaapstee der ouders kreunt vluchtig een kind van weinige maanden, waarschijnlijk nu het bespeurt dat moeder hem verliet, en, in de wieg ervoor, droomt een meisje van vier jaren, misschien met een droevig lachje om den mond, van mooie winkels met allerlei brood.

"Toe kinders, er uit!" roept de moeder met schrille stem het slapende drietal toe; en als zij het schamele dekkleed heeft weggeslagen, dan trekt zij den oudsten knaap bij den arm, haar Evert die, langzaam ontwakend, met lodderigen blik voor zich heen ziet, terwijl zij verder op soortgelijke wijze de beide andere kinderen te wekken tracht. Die taak is geen lichte. Saartje althans weert onbewust de moederhand af die haar diepen slaap komt verstoren; wijkt naar den achtersten hoek der bedstee terug, en kromt zich schier tot een bal ineen, met het hoofd op de knieën.

Uitgave 2021:

MIJNBESTSELLER.NL

BEKIJK CATEGORIEËN

BOEK UITGEVEN

KLANTENSERVICE

FABRIEKSKINDEREN

€ 13,45

BESCHIKBAAR

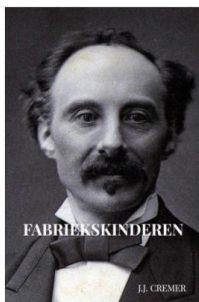
't Is winter. Een koude Decembernacht houdt met kille vingers oud Hollands grijze academieste den blinddoek voor de oogen.

Slechts een waardig trawant van den reuzengeest dezer eeuw, voert strijd met den nacht, en rukt er gedurig den blinddoek weer los.

Aantal

1

IN WINKELWAGEN

BESCHRIJVING	EXTRA INFORMATIE
Boek auteur	J.J. Cremer
Zwart/Wit	Ja
ISBN	9789403641683
Taal	nl
Aantal pagina's	52
Jaar	2021
Boek type	Paperback

Uitgave 2022:

*) [Levertijd & bezorgde](#)

LEESFRAGMENT

Samenvatting

't Is winter. Een koude Decembernacht houdt met kille vingers oud Hollands grijze academiëveste den blinddoek voor de oogen. Slechts een waardig trawant van den reuzengeest dezer eeuw, voert strijd met den nacht, en rukt er gedurig den blinddoek weer los. Zie maar, de gasvlammen werpen van afstand t ... [LEES MEER](#) ▾

Specificaties

ISBN 9789403641683
Genre [Literaire fictie](#)
Verschenen 01-06-2022

[LEES MEER](#) ▾

Laatst bekeken ar

Fabriekskinderen

J.J. Cremer

€ 13,49

Uitgave Saga, 2022:

Laatst bijgewerkt: 3 februari 2023.
www.jacobcremer.nl